Tijdschrift voor Nederlandse
Kerkgeschiedenis

jaargang 17 | nr. 4 | december 2014

Hugo den Boer | **Weemoed, verlangen en vooruitgang in de kerkgeschiedenis**

Willem Frijhoff | **Lang leve de kerkgeschiedenis!?**

Verenigingsnieuws | **Weer terug in Gouda**

Guus Bary | **Een boekbespreking vanuit eigen Verenigingsperspectief**

Peter Nissen | **Kardinaal Jan de Jong (1885-1955) als kerkhistoricus**

Guy Liagre | **Het Belgische protestantisme in de Groote Oorlog**

Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis (TNK)

Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis (voorheen: *Kerktijd*) verschijnt vier maal per jaar (maart, juni, september, december). TNK is een uitgave van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis en wordt kosteloos aan de leden toegezonden. Voor niet-leden is dit nummer te bestellen voor € 5,- exclusief porto- en administratiekosten, bij het secretariaat van de VNK. Zij die in de loop van een kalenderjaar lid van de VNK worden, ontvangen ook de reeds eerder in dat jaar verschenen nummers van TNK.

Redactie:
Dr. J. [John] Exalto, Utrecht, voorzitter; drs. H.W. [Hugo] den Boer, Nunspeet, secretaris; dr. P.H.A.M. [Paul] Abels, Gouda, eindredacteur; dr. M.J.A. [Maarten] van den Bos, Bemmel; drs. K. [Katinka] Fikse-Omon (Voorhout); dr. J.W.J. [Joep] van Gennip, Nijmegen, dr. J. [Joke] Roelevink, Zoetermeer; drs. J.D. [Jan Dirk] Snel, Amsterdam; drs. A. [Anna] Voolstra, Amsterdam.

Vaste medewerkers redactie
Dr. T.R. [Tjaard] Barnard, Barendrecht; drs. E.H. [Guus] Bary, Wijchen; dr. W. [Wiebe] Bergsma, Leeuwarden; drs. T.G. [Tanja] Kootte, Vleuten; drs. M.L. [Martin] van Wijngaarden, Rotterdam.

Kopij
Artikelen voor TNK te zenden aan de eindredactie, Turfmarkt 15, 2801 GV Gouda (p.abels2@kpnplanet.nl). Boeken ter bespreking of aankondiging aan dr. J.W.J. van Gennip, Faculteit Theologie Radboud Universiteit Nijmegen, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen. Kopij voor het nummer van april 2015 dient uiterlijk 1 maart in het bezit van de eindredactie te zijn. De redactie behoudt zich het recht voor ingezonden mededelingen te bekorten. Aanwijzingen voor de kopij zijn te vinden op de website van de VNK. http://www.nederlandsekerkgeschiedenis.nl.

Advertenties
Opgaven van advertenties en aanvragen van tarieven te richten aan Drukkerij Verloop v.o.f., Postbus 33, 2950 AA Alblasserdam. Tel. 078-6912899, www.verloop.nl

Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis (VNK)
De Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis (VNK), opgericht 27 mei 1989, fungeert als landelijk platform voor geïnteresseerden in de Nederlandse Kerkgeschiedenis. De VNK profileert zich breed en is toegankelijk voor een ieder met kerkhistorische belangstelling.

Bestuur
Prof. dr. J.Y.H.A. [Jan] Jacobs, Tilburg, voorzitter; drs. C. [Christiaan] Ravensbergen, Amsterdam, secretaris; dr. W[im] G. Visser, Sommelsdijk, penningmeester; prof.dr. M.P.A. [Mirjam] de Baar, Utrecht; dr. M(athilde) van Dijk, Groningen; F. [Frederike] Cossee-de Wijs, Rotterdam; prof. dr. M.G.K. [Mirjam] van Veen, Weesp; drs. C.P. (Kees) de Wildt, Dordrecht; drs. M.L. [Martin] van Wijngaarden, Rotterdam.

De contributie van de VNK bedraagt € 25 per jaar, voor leden in het buitenland € 30 per jaar (inclusief incassokosten), na ontvangst van een factuur te storten op onze ING-rekening: IBAN: NL28 INGB 0005 9652 10 tnv Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis, Losser. Nieuwe leden kunnen zich aanmelden bij het secretariaat, Haarlemmer Houttuinen 65a, 1013 GM Amsterdam (020-4234482 Email: kerkgeschiedenis@gmail.com.

ISSN 1388-3038
©2014 VNK. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Inhoudsopgave

139 Hugo den Boer
Weemoed, verlangen en vooruitgang in de kerkgeschiedenis

142 Willem Frijhoff
Lang leve de kerkgeschiedenis!?

150 Verenigingsnieuws
Weer terug in Gouda

153 Guus Bary
Een boekbespreking vanuit eigen Verenigingsperspectief

157 Peter Nissen
Kardinaal Jan de Jong (1885-1955) als kerkhistoricus

166 **Persoonlijk profiel**

168 Guy Liagre
Het Belgische protestantisme in de Groote Oorlog

176 **Boekennieuws**

Hugo den Boer

Weemoed, verlangen en vooruitgang in de kerkgeschiedenis

"Weemoed", stelde Marita Mathijsen onlangs, "is het kostbaarste pakket uit de winkel waar de waarde van geschiedenis gemeten wordt". Geschiedenis heeft een verdrietige kant als het gaat om wat verdwenen is. Maar uiteindelijk zijn we zelf, als mensen en als historici, verantwoordelijk voor wat vergeten wordt en wat niet.[1]

Weemoed refereert aan een treurige gemoedstoestand – nu niet bepaald iets waar je mee te koop loopt, gelukkig van wordt of zelfs maar iets positiefs van zou verwachten. Tegelijk denk ik dat weemoed iets is dat juist historici zullen herkennen of zelfs waarderen als een van de 'historische sensaties', die je soms kunt ervaren als je verdiept bent in het stukje verleden dat je dierbaar is. Het verleden kan je soms meeslepen, een gevoel van verbondenheid of verlangen in je wakker maken dat je als wetenschapper liever niet deelt met je lezers – iets waar men vroeger veel minder moeite mee had overigens.

De pakkende woorden die prof. Mathijsen wijdt aan "weemoedsgeschiedenis" deden me denken aan de brochure *De vraag: waarom leggen verscheidene predikanten der moderne rigting hunne bediening neder? beantwoord door eenige der beroemdste godgeleerden van die rigting* (1865) van Petrus

Petrus Hofstede de Groot

Hofstede de Groot,[2] waarin weemoed centraal staat in een betoog over de moderne richting in kerk en theologie. Op verschillende manieren komt daarbij weemoed naar voren in een functionele rol als het gaat om de invloed van (kritische) geschiedbeoefening en historisch bewustzijn op religie, theologie en kerk. Heel sterk wordt hierin tot uitdrukking gebracht dat geschiedenis en geschiedbeoefening iets doet met mensen, met culturen en met religie in het bijzonder.

Ondanks zijn expliciete claim van onpartijdigheid (de brochure berust immers op citaten, en is daarmee objectief naar de negentiende-eeuwse begrippen van Hofstede de Groot) hoeven we niet lang te raden naar de bedoeling van de brochure. Weemoed, zo kunnen we na lezing concluderen, heeft een signaalfunctie waaruit verschillende gevolgtrekkingen gemaakt kunnen worden. De weemoed naar de genoeglijke eenheid van geloof, ervaring en kennis die de moderne predikanten in geschrifte ten toon spreidden vormde voor Hofstede de Groot het bewijs dat ze het verkeerde pad bewandeld hadden en in plaats van vooruitgang te boeken, de christelijke godsdienst, religie en kerk veel kwaad hadden berokkend. Uit de weemoed van de moderne theologen sprak twijfel over de gevolgen van de ingeslagen weg, die ze legitimeerden door middel van abstracte theorieën over de scheiding tussen wetenschap en geloof en kerk, tussen gelovige kennis en historische kennis, en de vooruitgang of waarheid die dit bracht. Er sprak bovendien een verlangen uit naar iets dat voorgoed verloren was. "Waar is de voorstander der moderne rigting, die als de eerste geestdrift is geweken, niet soms het oog met weemoed wendt naar de schoone dagen van de onschuld des geloofs, nu voor altijd vervlogen, en toch voorheen in zoo menig opzigt zoo onuitsprekelijk goed!", riep Allard Pierson uit.

Hofstede de Groot verklaarde zo aan de hand van de zelfbewuste weemoed van de moderne godgeleerden niet alleen waarom zij in tegenstelling tot orthodoxe en liberale predikanten hun ambt voortijdig neerlegden maar ook dat deze stap – volgens haar eigen woordvoerders – wel de uiterste consequentie moest zijn van de moderne theologie.

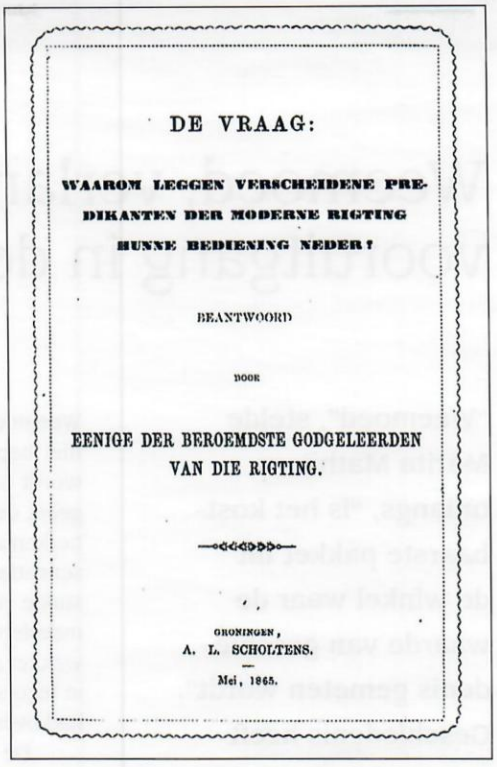

DE VRAAG:

WAAROM LEGGEN VERSCHEIDENE PREDIKANTEN DER MODERNE RIGTING HUNNE BEDIENING NEDER?

BEANTWOORD

DOOR

EENIGE DER BEROEMDSTE GODGELEERDEN VAN DIE RIGTING.

GRONINGEN,
A. L. SCHOLTENS.
Mei, 1865.

De door Hofstede aangehaalde theologen gaven aan de weemoed die zij ervoeren een andere betekenis. Inderdaad, moderne, historisch-kritische theologie en historisch onderzoek hadden hen genoodzaakt hun ambt neer te leggen. Dit was echter niet alleen maar een verlies, veelmeer een offer, een onontkoombare overgang naar de nieuwe tijd. "De godgeleerdheid is alleen inzooverre nog productief, als zij destructief is", zo haalt Hofstede David Friedrich Strauss aan. Een kerk paste niet meer in het bouwplan van de nieuwe wereld, godgeleerden evenmin. De historische kritiek was zijn dienstbare slavin, het zekere middel tot zijn gelijk.

Ten slotte deel ik graag met u nog een door Hofstede aangehaald citaat van de Fransman Edmond Scherer, dat symbool kan staan voor die van Timotheus Colani, Ernest Renan, CD. Busken Huet en Allard Pierson, die Hofstede eveneens als bron gebruikte.

Scherer, voorheen orthodox hoogleraar theologie te Geneve, had zijn ambt neergelegd om literatuurcriticus en politicus te worden. Hij voelde zich ongelukkig onder het verlies van het oude geloof. "Hoe droevig en ontheiligd schijnt

mij dan het leven! Tot eten, slapen en geldwinnen veroordeeld, van alle uitzigt beroofd". "En zal de godsdienst niet onder voorwendsel van godsdienstiger te worden, opgehouden hebben te bestaan?" "Helaas, wij blinde wegbereiders, die arbeiden aan de omverwerping van 't voorledene, wij verrigten een werk, 't welk wij niet kennen. Wij geven toe aan eene magt, waarvan wij, naar het vaak schijnt, evenzeer de slagtoffers, als de werktuigen zijn. De vreeselijke logica, welker formules wij ontcijferen, verplettert ons ten zelfden tijde, als wij anderen verpletteren. Voorzeker, 't is de toekomst, 't is de vooruitgang der maatschappij, 't is de volkomenheid, welke aldus door onbewuste krachten worden verkregen. Wij hebben noodig dit te gelooven. Wee ons, zoo wij er aan twijfelden. En toch – als de worstelstrijd een oogenblik stilstaat, als de denker weder mensch wordt, als hij achteruitziet, als hij de puinhoopen beschouwt, welke hij gemaakt heeft, als hij de weeklagten hoort, welke hij heeft afgeperst, ach, hoe ruw en woest vindt hij dan zijn levenspad! Hoe gaarne zou hij dan het genot der zegepraal ruilen voor eene dier teedere bloemen der vroomheid en der poëzie, die nog langs het pad der nederigen geuren." Overigens beschouwde P.H. Hugenholtz in *De Tijdspiegel* Hofstedes anoniem gepubliceerde brochure als 'Een gevaarlijk pamflet'.[3] De recensent betoogde dat de moderne richting niet op personen beoordeeld mocht worden omdat persoonlijke uitspraken immers in verband konden staan met een persoonlijk karakter, bijzondere omstandigheden, een "oogenblikkelijke opwelling of ziekelijke aandoening", en dus niet op het *beginsel* van de richting te herleiden waren. Daarmee was de polemische cirkel van de negentiende-eeuwse richtingenstrijd weer rond.

Weemoed is er niet alleen om het verleden, maar in de negentiende eeuw vooral ook door en vanwege de beoefening ervan en de mogelijke consequenties van een historische benadering voor het heden. Geschiedenis doet er toe. Als de beoefening van de religie- en kerkgeschiedenis op die manier weemoed in ons op kan wekken en ons historisch bewustzijn stimuleert, dan is er denk ik in de kiem al veel gewonnen en zult u met plezier de artikelen over kerkgeschiedschrijving en de toekomst daarvan in dit nummer verwelkomen.

Noten:

1 Marita Mathijsen, 'Waarde van geschiedenis bepaal je zelf', in: *Reformatorisch Dagblad*, 27 oktober 2014.

2 Petrus Hofstede de Groot, *De vraag: waarom leggen verscheidene predikanten der moderne rigting hunne bediening neder? beantwoord door eenige der beroemdste godgeleerden van die rigting* (Groningen 1865). Online integraal te lezen, via: http://books.google.nl/. Vgl. voor Petrus Hofstede de Groot o.a.: Klaas van Berkel, *Universiteit van het Noorden. Vier eeuwen academisch leven in Groningen*, Dl. I De oude universiteit 1614-1876 (Hilversum 2014).

3 P.H. Hugenholtz jr., 'Een gevaarlijk pamflet', in: *De Tijdspiegel* dl. 2 (Arnhem 1865) 221-225.

Willem Frijhoff

Lang leve de kerkgeschiedenis!?

Feestlezing bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis, Gouda, 11 oktober 2014

Fides ex auditu – Romeinen 10:17. En als ik Romeinen zeg bedoel ik niet katholieken, maar gewoon die kleine horde uitverkoren gelovigen te midden van die meute heidenen die het forum platliepen en in het Coliseum hun gewelddadige neigingen botvierden. _Fides ex auditu_ - het geloof komt door de oren. U krijgt van mij dus geen _powerpoint_. Uw ogen mag u gerust sluiten, u mag zelfs gaan sluimeren of slapen, als mijn verhaal uw oren maar bereikt.

Laat ik beginnen met een eenvoudige stelling: Wie kerk zegt, zegt geschiedenis. Kerk gaat over samenzijn, samen vieren, samen doen en samen denken, onder verwijzing naar een waarde die ooit door een voorganger is geformuleerd en door zijn volgelingen aanvaard, zodat ze voor de toekomst is gelegitimeerd. Voor de historicus ligt de kern van de kerk als historisch instituut in Jezus' opdracht 'Doet dit tot een gedachtenis aan mij' (Lukas 22:19), volgens de Willibrordvertaling van de Katholieke Bijbel Stichting (1975) die mij het meest vertrouwd is, of, krachtiger nog, 'Doe dit, telkens opnieuw, om mij te gedenken', volgens de Nieuwe Bijbelvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap.

Die opdracht om het herinneringsritueel voortdurend te herhalen heeft zowel een culturele praktijk als een herinneringscultuur geconstitueerd. Het geregelde avondmaal en de steeds weer herhaalde activering van het collectieve geheugen in de herinneringsgemeenschap zijn niet alleen de twee basisvormen van 'kerk', maar naar gelang van het hoofdaccent liggen ze ook ten grondslag aan twee manieren om naar de geschiedenis van de kerk te kijken en ermee om te gaan. De culturele praktijk van het gewaarmerkte groepsritueel verwijst naar de kerk als institutie, die over de vorm en geldigheid daarvan waakt en ervoor zorgt dat het ritueel met de nodige regelmaat wordt uitgevoerd. De herinneringscultuur op haar beurt verwijst naar de steeds weer vernieuwde manier waarop de band met het hogere, met God maar ook met de persoon van Jezus Christus, tegenwoordig wordt gesteld en naar de betekenis die daar in de actualiteit aan wordt gehecht. De kerk zorgt ervoor dat dit ononderbroken voortgang vindt, zij schept de organisatorische en intellectuele inkadering van het ritueel, de herinneringscultuur bewerkt dat zulk collectief handelen voortdurend betekenis krijgt, binnen een historische ontwikkeling waarbij traditie, actualiteit en vernieuwing met elkaar worden vervoegd.

Zo gezegd lijkt het allemaal redelijk eenvoudig, ook al gebruik ik twee termen, de ene oud, de andere nieuw, die allebei in een meer of minder langdurige geschiedenis van interpretaties staan, en, wat 'kerk' betreft, in de geschiedenis al heel wat pennenstrijd en sociale conflicten, ja regelrechte oorlogen en menselijk leed hebben veroorzaakt. Maar de geschiedenis is niet langer zo eenvoudig als wij ons dat zouden willen voorstellen en zoals de oude kerkgeschiedenis uit een periode van rotsvaste heilszekerheid en confessionele glorie dat graag aannam. Onze historische onbevangenheid als christenen, of als in de christelijke geschiedenis geïnteresseerde burgers en historici, is weg – ik zou zeggen: voorgoed weg, en gelukkig maar. De confessionele wereld overleeft hier en daar nog, en af en toe heeft dat ook nog niet alle zin verloren ondanks de grote processen waarmee de wereld en de media ons om de oren slaan en waaraan wij voor een deel bewust of onbewust mede vormgeven: oecumenisering, secularisering, globalisering, ***e tutti quanti***. Maar kerkgeschiedenis is breder.

De aartsvader van de kerkgeschiedenis is de vierde-eeuwse bisschop Eusebius van Caesarea. Die heeft onmiddellijk de toon gezet voor de historische benadering van kerk en geloof door de ***oratio pro domo*** die zijn geschiedverhaal uiteindelijk geworden is, een kritisch maar betrokken vertoog ten gunste van het eigen gelijk van zijn kerk en het goed recht van de geloofsvarianten die hij verdedigde. Sindsdien zijn er vele vormen van kerkgeschiedenis geweest. Met voorbijgaan van vroege vroegmoderne kerkhistorische verhalen zoals die van Carion, Melanchthon en Sleidanus, die enkele eeuwen de norm zijn gebleven voor het modale kerkhistorische beeld in de protestantse wereld, blijf ik dan even stil staan bij de tweede grote stichter van het wetenschappelijke kerkhistorische vertoog, de rooms-katholieke kardinaal Caesar Baronius. Daarmee staan we opnieuw in een context van strijd en tegenspraak. Dat ging zover dat de Franse topgeleerde Claude de Saumaise (Salmasius) na langdurige onderhandelingen, op het scherp van de snee door ambassadeur Van Aerssen met Frankrijk gevoerd, aan de Leidse academie in 1631 als onderzoekshoogleraar beroepen kon worden, zonder de verplichting om college te geven, maar alleen om de universiteit "met sijnen naem ende geschriften te illustreeren", in het bijzonder voor de ***historia ecclesiastica***, dus de kerkgeschiedenis, en met de uitdrukkelijke opdracht om de ***Annales ecclesiastici*** van kardinaal Baronius te gaan weerleggen. Salmasius kreeg daarvoor de toen absoluut riante en later nog verhoogde jaarwedde van 2000 gulden, met belastingvrijdom voor de stad, en vrije woning in de Kloksteeg, later zelfs in het Prinsenhof op het Rapenburg, dat hij met een omvangrijke kinderschaar wist te vullen. En hij vocht vaak, scherp en heftig om zijn voorrang als ***Academiae decus*** in de universitaire cortèges te doen gelden. Die gouden eeuw van de erkenning van de kerkgeschiedenis als wetenschappelijke topdiscipline is nu echt voorbij. Onze universiteiten laten het absoluut afweten, geen professor in de kerkgeschiedenis kan nog zo'n voorkeursbehandeling claimen. Maar beslist ***niet*** voorbij is de noodzaak van een kritische benadering van het vak, en van debat over de ***ins*** en ***outs*** ervan, over zijn object, achtergrond, theoretische rechtvaardigingen en praktische methoden.

In een nog bepaald niet ver verleden verwerd de kerkgeschiedenis tot een triomfantelijk pleidooi voor het eigen gelijk waar de arrogantie van de macht vanaf straalde, in katholieke zo goed als protestantse landen, en werd het open debat tussen uiteenlopende opinies of met afwijkende groeperingen in de kiem gesmoord. Die fase zijn we voorbij, maar daarmee heeft de kerkgeschiedenis ook een deel van haar vanzelfsprekendheid en maatschappelijke legitimatie in de betrokken groepen gelovigen verloren. De structuren en hun invloed op het leven van de gelovige gemeenschap, en de theologische, soms ook ethische rechtvaardigingen van die structuren, van de eigen weg en de identiteit van de deelgemeenschap die elke kerk binnen de christelijke wereld intussen geworden is, worden in de kerkgeschiedenis geleidelijk vervangen door een krachtiger accent op de manier waarop men daarmee omgaat en ernaar kijkt, en daarmee door een afstandelijker benadering die kritiek veronderstelt en ook bijna als vanzelf meebrengt. Identiteit gaat thans veel minder over ***zijnswijze*** dan over ***zienswijze***, over actieve vormen van identifica-

tie en toe-eigening, en dat geldt voor de kerken zo goed als voor de wereld in haar geheel.

Dat impliceert niet zonder meer dat voortaan alleen de blik van de gebruiker, van onderop, uitsluitend vanuit het standpunt van de gelovigen, geldig is, maar wel dat de aandacht groeit voor de wisselwerking tussen 'onder', zeg maar het gelovige volk in zijn totaliteit, en 'boven', het fenomeen 'kerk' als heils- en machtsinstituut dat de normen en waarden vaststelt en handhaaft, ook als die feitelijk van onderen, uit de volle en brede gemeenschap opkomen en zelf hun weg naar een vertaling in woord en daad vinden. Kerkgeschiedenis wordt niet langer beheerst door vrees, slaafse trouw of bewondering, maar is kritisch geworden, zowel ten opzichte van de kerkelijke normen als ten aanzien van de collega's in het vak en hun wijze van werken. Die door een zo onafhankelijk mogelijke wetenschapsbeoefening gevormde blik is voortaan zowel het kenmerk van de historische professionals als van de geïnformeerde leken op (kerk)historisch gebied, en wat mij betreft behoort dat ook zo te zijn, en te blijven.

U begrijpt intussen waarom er achter de titel van deze feestlezing zowel een uitroepteken als een vraagteken staat. Het uitroepteken geeft aan dat we er blij mee mogen zijn dat kerkgeschiedenis bestaat, dat ze zinvol is, en moet blijven bloeien omdat het ons als christenen of gewoon als historici scherp houdt zolang een kritische reflectie gewaarborgd blijft op de kerk zelf, en op het proces van haar ontstaan, groei en wording die, als ik het zo mag zeggen consubstantieel zijn met het kerk-zijn. Zonder reflectie op, bestudering van, en vertoog over

de geschiedenis van de kerk is er geen garantie dat zij trouw blijft aan haar tweede grondslag, de herinneringscultuur. Achter het uitroepteken staat echter niet voor niets een vraagteken. Dat heeft een drievoudige betekenis. Op de eerste plaats wil het beduiden dat kerkgeschiedenis maar één van de manieren van omgang met het religieuze verleden is, en dat andere zeker even legitiem zijn of kunnen worden. Ik kom daar zo op terug. Het vraagteken heeft nog een tweede functie: het staat hier symbool voor een vorm van geschiedenis die niet stellig maar ondervragend, problematiserend wil zijn, die zichzelf als wetenschap bij voortduring ter discussie stelt, die haar eigen uitgangspunten en methoden telkens weer beproeft, ze toetst aan de maatschappelijke en wetenschappelijke wereld om haar heen zonder overigens een willoos slachtoffer te worden van nieuwe tendensen, manies of fobieën, en die haar object, aanpak en theorievorming blijft vernieuwen. De echte kerkhistoricus zie ik per definitie als een nederig mens, of in elk geval als een nederige historicus of geleerde, die weet dat en wat hij ***niet*** weet maar alleen ***probeert*** te weten te komen.

De derde betekenis van het vraagteken slaat op het object van de kerkgeschiedenis, of misschien kan ik beter zeggen haar impliciete object, want het wordt eigenlijk maar zelden uitgesproken. Dat object is, kort gezegd, 'kerk', maar wat we daaronder moeten verstaan is aanzienlijk minder vanzelfsprekend dan op het eerste gezicht mag lijken. Het gaat om 'kerk' in de brede zin van het woord. Niet 'de kerk' maar 'kerk' in al haar vormen, leef- en denkwijzen en vervoegingen. Hoever gaat dat? Dominees en priesters, theologen, professoren en ander kerkgebonden personeel, de 'klerken' of ***clerici***, bevolken vanouds en eigenlijk nog steeds heel veel van ons onderzoek en onze publicaties, al was het maar omdat vrijwel alle schriftelijke en zelfs visuele bronnen van hun hand zijn of uit hun kring stammen, en omdat velen van hen gewoon de baas waren. Het 'volk' om de kerken en klerken heen, dus het kerkvolk maar ook de burgerlijke wereld in bredere zin, is er de afgelopen halve eeuw bij gekomen. Maar het probleem met dat volk is dat het grootste deel van hun leven zich buiten de grijpgrage armen van de kerk afspeelt en dat, hoe gelovig ook, een aanzienlijk deel van dat leven nu eenmaal gewoon een seculier karakter draagt.

Er zijn in ons geconfessionaliseerd verleden veel melige grapjes gemaakt over katholiek klootschieten of protestants geitenmelken, maar achter die confessionele grapjes zit wel degelijk een heuristisch probleem, een kritische vraag naar het object van de kerkgeschiedenis. Waar houdt 'kerk' op en begint 'wereld' voor de historicus, en zeker voor de kerkhistoricus? In hoeverre mag hij of zij vanuit theoretisch oogpunt veronderstellen dat seculier handelen invloed ondervindt van geloof of kerk-zijn, en omgekeerd? Het zou gewoon dom, en wetenschappelijk gezien ook bepaald kortzichtig zijn dat a priori uit te schakelen, want de mens is één, en alle menselijke functies hebben op de een of andere manier invloed op elkaar. Wat hoort van dat 'volk' nu precies bij ons object? Sterker, dat volk gaat steeds vaker intensief, ja intiem om met concurrenten op de geloofsmarkt. Niet alleen de christenen in al hun, soms heel sterk uiteenlopende varianten, maar ook de aanhangers van een niet zelden militante islam die alleen al daarom onze zekerheden interpelleert; de afgeleide vormen van godsgeloof in allerlei spirituele gemeenschappen; en een groeiende schare aan antroposofische of gewoon alternatieve bewegingen. Laatstgenoemde verwijzen alle naar andere vormen van geestesleven en andere handelingspraktijken dan de ontkerkelijkte, strikt seculiere, uitsluitend op de aardse werkelijkheid en op rationalistische wetenschap betrokken levens- en samenlevingsvormen die dominant zijn geworden in de West-Europese samenlevingen en de Noord-Atlantische cultuur, misschien niet meer het economische zwaartepunt van de wereld maar nog wel steeds de regio die intellectueel de toon zet.

Het dubbele object van de kerkgeschiedenis, het instituut 'kerk' in de samenleving, en de herinneringscultuur die haar fundeert, leidt naar mijn gevoel tot twee verschillende benaderingen die bij dat onderscheid aansluiten. We zouden die kunnen kenmerken als kerkgeschiedenis en religiegeschiedenis. Nu hoor ik u opspringen, sommigen wellicht ietwat geërgerd: hadden we dat niet eerder gehoord? Wat

moet die ruzie hier, op dit feest? Jazeker, er bestaan sinds enkele jaren twee kloeke handboeken, elk waarvan een van deze termen hanteert en uitdrukkelijk tot het uitgangspunt heeft genomen van een eigen interpretatie van wat ik nu toch maar globaal de 'kerkgeschiedenis' noem, het ene onder eindredactie van Herman Selderhuis met een groep collega's, het andere van de hand van Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg. Het ene is vooral samengesteld door historici die zichzelf liever kerkhistoricus noemen of in afdelingen met die titel werkzaam zijn, de andere juist door historici die daar net even buiten staan, of welbewust willen staan en de titel kerkhistoricus welbewust mijden. Er is een spannend symposium over georganiseerd, er zijn nu eens jubelende, dan weer volstrekt afwijzende, soms verongelijkte besprekingen aan gewijd, er zijn in het kerkhistorische wereldje vele mails over en weer gevlogen, en ook ons tijdschrift is in het debat gesprongen, zij het toch wel met een uitgesproken voorkeur voor een van beide.

Beide benaderingen kunnen op hun eigen wijze eminent zijn, en wanneer ik als 'gewoon', niet aan formele vormen van kerkgeschiedenis gebonden historicus aan kerkgeschiedenis denk, denk ik aan beide tegelijk. Ik zal u uitleggen waarom. Het onderscheid tussen kerkgeschiedenis en religiegeschiedenis heeft overigens niets specifiek Nederlands, het wordt op dit moment in alle West-Europese landen en historische milieus gemaakt, maar dat weet u vast en zeker al. Beide zijn dan ook meegenomen in de laatste visitatie van het domein Theologie en Religiewetenschap, als ging het om één en dezelfde subdiscipline. Maar indien ooit, dan is een dag als deze, die niet alleen wil omzien maar ook vooruitzien en de balans opmaken, het moment om ons nog eens goed te buigen over waar we nu eigenlijk mee bezig zijn en wat we daar in de toekomst mee willen, als we niet alleen aansluiting willen houden bij een kerk die onder druk en spanning staat, maar ook bij een zich voortdurend voortontwikkelende religiewetenschap, die steeds weer nieuwe, soms verrassende wegen inslaat.

Elk vogeltje zingt zoals het gebekt is. Nu ga ik dus wat mijmeren over dat onderscheid tussen kerk en religie, in de hoop dat u mij wilt volgen. Het zal allemaal wat grof getoonzet zijn, voor nuances is in deze korte lezing geen ruimte, maar het gaat om de kern van de zaak. In de kerkgeschiedenis zetten we de kerk als institutioneel handelingskader centraal, als geloofsgemeenschap en intellectuele organisatie met haar eigen denkvorm, haar specifieke wetenschapsinstellingen die zich bezig houden met en waken over Bijbelwetenschap, theologie, liturgie, ethiek, en zo verder, en haar interne discipline. In de religiegeschiedenis focussen we op de religieuze praktijk, de manieren van omgaan van mensen en groepen mensen met al datgene wat zij als van hogere waarde beschouwen, inclusief, maar niet exclusief, de bovennatuur en de transcendente wereld die zij daarachter vermoeden, maar inclusief ook wel degelijk ons aller brede historische cultuur die daaronder zit en die religie tot een overdraagbare praktijk maakt. Maar in tegenstelling tot kerk heeft religie geen externe structuur: religie gaat over behoeften en de antwoorden daarop, en die variëren voortdurend naar tijd, plaats, groep en zelfs persoon, en ook nog qua intensiteit.

Religie is voor dit domein dan ook een beter woord dan godsdienst, want of religie altijd over God gaat, hoe vaag we 'god' daarbij ook mogen definiëren, is maar de vraag. Religie bestaat in een zich permanent ontwikkelend en aan de realiteit aanpassend geheel van handelingen, overtuigingen, gebruiken, rituelen, waarden en verhalen daarover, waaraan de gebruikers zelf een interne samenhang verlenen, zonder dat een externe autoriteit daaraan a priori waarde toekent of nagaat of ze wel geldig zijn. In religie is alles mogelijk en is elke oplossing denkbaar, zolang de burgerlijke of kerkelijke overheid of die van de groep zelf er geen halt aan toeroept. Dat gebeurt gewoonlijk wel, ook religie wordt gecanoniseerd in min of meer vaste rituelen, formules, praktijken en verhalen, maar eerst achteraf. Voor een deel gebeurt dat in het organisatorische verband dat wij in onze cultuurkring gewoonlijk 'kerk' noemen, maar sommigen liever als 'gemeenschap' (***community***), 'genootschap' of 'broederschap' (***fraternity***) aanduiden. Die kerk reguleert religie tot de gedeelde cultuur van een benoembare collec-

tiviteit, zoals de Rooms- of de Oud-Katholieke Kerk, of de Protestantse Kerk in Nederland.

In meer systematische vorm zou je dat alles religiositeit of religieuze cultuur kunnen noemen, maar dan zijn we al een stap verder in de interpretatie. Religie kun je, met andere woorden, ook heel goed buiten de kerk vinden, op straat, in de tram, bij de verwerking van onheil of ongelukken, op strikt seculiere begraafplaatsen, in private huizen, bij feesten of trauma's van ongelovigen, en bijna overal in de geseculariseerde maatschappij, vaak zonder dat zulke rituelen, waarden of overtuigingen als religie worden herkend, zoals het onderzoek van de rituele studies, de thematisch verbrede tak van de liturgiewetenschap, de laatste jaren voortreffelijk heeft laten zien. Ze worden vaak pas als religieus erkend als ze in het raam van 'kerk' worden geplaatst, omdat kerken ze zich graag als hun eigen object toe-eigenen wanneer ze goed in het raam van hun Godsgeloof kunnen worden geplaatst. Als ze buiten kerkverband blijven, hebben we er van de weeromstuit dan ook vaak moeite mee om ze als 'religieus' te herkennen. Maar de kerk werkt met religie, omdat religie de ook door anderen gedeelde en herkenbare, voortdurend overgeleverde of vernieuwde maar steeds op actuele beleving aansluitende vorm is waarin de relatie tot het andere, het hogere, tot God, zich kan uiten. Religie is in zekere zin het vermogen om de gevoelsrelatie met het geheel andere, hogere of transcendente permanent aan de veranderende ervaringscategorieën aan te passen; kerk van haar kant zet daar de vaak verstandige rem en beperkingen van de intellectuele, spirituele, morele, pastorale traditie op. Religie kun je met gelovigen uit andere tradities en culturen delen, kerk eigenlijk niet. Beide liggen diep ingebed in cultuur, maar religie kan daar soepeler mee omgaan dan kerk. Niet voor niets zijn kerken bij uitstek identitaire instrumenten: ze hebben in de loop van de eeuwen tot de vorming van katholieke, protestantse en orthodoxe landen, culturen en identiteiten geleid, omdat kerken de neiging hebben de cultuur, als basisinstitutie van de samenleving, naar hun hand te willen zetten.

Religie daarentegen schept vluchtige gemeenschappen, die idealiter nog door een kerkelijke of seculiere structuur worden bestendigd. Maar de versplintering van de kerken en van het samen-kerk-zijn in onze West-Europese samenleving heeft de rollen omgedraaid. Het zijn niet langer de kerken die als eersten aan de behoeften van dit moment beantwoorden, maar de vormen die religie in seculiere context aanneemt, bijvoorbeeld in de vluchtige of duurzame monumenten van de herinneringscultuur, in de nieuwe sociaal-culturele rituelen die worden overgedragen in de jongere generaties, en in de zich exponentieel uitdijende intellectuele wereld van het internet en de vluchtige praatcultuur van de ***social media***, kortom, in al die seculiere omgangs- en uitingsvormen die meer willen betekenen dan oppervlakkig contact maar tot de diepere kern van samen leven en handelen willen doordringen. Hoewel ze telkens weer onstuitbaar opkomen, hebben de kerken er vreselijk veel moeite mee om ze als geldige elementen in haar culturele wereld op te nemen en als zinvol voor haar eigen referentiekader te erkennen.

Dat is overigens beslist niet een probleem van onze tijd alleen. Wie in staat is de beperkte kerkelijke bril af te zetten en onbevangen naar het verleden van kerk en wereld te kijken, ziet vele afwijkende stromingen, rituelen en praktijken, alternatieve bewegingen, intellectuele overtuigingen of ketterijen in de geschiedenis van het christendom die we kunnen we herinterpreteren als andere zoekwijzen naar het transcendente, waarover de kerken aarzelden of die ze botweg weigerden te erkennen, tenzij ze zich onder de druk van publieke organisaties of door interne stuwing zelf tot vormen van 'kerk' ontwikkelden. Wie een voorbeeld wil wijs ik op al die seculiere 'heiligen', voorbeeldig levende mannen en vrouwen die eerst na jaren- soms eeuwenlange procedures door de rooms-katholieke kerk als heiligen werden erkend – en dan zwijg ik nog over de grote schare van hen die nooit over die drempel kwamen hoewel ze door de gelovige gemeenschap vaak fervent als hun eigen 'heiligen' werden vereerd, dat wil zeggen als ***go-betweens***, tussenpersonen, intermediairs tussen onze aarde, onze cultuur, en de andere, hogere werkelijkheid, de transcendentie die zij naar de overtuiging van hun omgeving, getrouwen en volgelingen in hun leven afspiegelden.

Natuurlijk kunnen we over zulke termen en hun definities hard en lang vechten. Kerk en religie staan beslist niet tegenover elkaar maar zijn complementair. Ze gaan over dezelfde werkelijkheid, maar het object van hun wetenschap wordt anders belicht, de invalshoek is verschillend. Kerkgeschiedenis kan dus ook religiegeschiedenis zijn, en omgekeerd, maar bij beide is er een terrein dat de ander niet dekt. U zult begrijpen dat dit voor een groot deel een kwestie van conventie is, van afspraken die we onderling over hun betekenis en gebruik maken, in het praktische leven maar vooral ook in de wetenschap, om onze analyses met zo groot mogelijk wetenschappelijke precisie, gestrengheid en zuiverheid te kunnen uitvoeren. Kerk is een organisatorisch verband, religie een performatieve term. Je zou kunnen zeggen dat kerk vermaatschappelijkte religie is. Maar als zodanig loopt kerkgeschiedenis altijd het risico wel een sacraal object te hebben doch tegelijk te vergeten dat het daarbij om een spirituele ***beleving*** gaat, om de religieuze ***ervaring*** van sacraliteit, in welke vorm ook, of om het ***geloof*** in transcendentie. Wanner ze dat vergeet, wordt ze gewoon een geschiedenis van een historisch object, net als die van willekeurig welk ander seculier object, zoals de stadsgeschiedenis, de boekgeschiedenis of de universiteitsgeschiedenis. En het moet gezegd dat het imago van 'kerk' thans zo sterk onder druk staat dat ze nogal eens als een (vanuit het oogpunt van de gelovige christen) lege huls overkomt die zich in het beste geval niet wezenlijk van andere normerende hulzen in de samenleving onderscheidt. In mijn visie daagt de religiegeschiedenis de historicus, en in het bijzonder de kerkhistoricus permanent uit om het ***diesseitige*** perspectief dat de wetenschap aan elke consciëntieuze historicus oplegt, uiterst serieus te nemen maar het tegelijk ter discussie te stellen en het te verrijken met een verwijzing naar haar inbedding in het perspectief van spiritualiteit, sacraliteit en transcendentie.

Binnen elk van de beide bovengenoemde hoofdstromingen kunnen we de kerkgeschiedenis natuurlijk weer op verschillende manier in de verf zetten, bijvoorbeeld als een legpuzzel, geboeid door de details die samen een helder beeld gaan vormen; als een vorm van herinneringscultuur, nauw betrokken bij de geleefde geschiedenis; of als wetenschap, objectief en toch persoonlijk geïnteresseerd. De toekomst van de kerkgeschiedenis hangt voor een groot deel af van ons vermogen om kerk en religie op een wetenschappelijk verantwoorde maar ook persoonlijk en groepsgewijs betrokken wijze met elkaar te vervoegen. We moeten oude benaderingen als achterhaald durven benoemen, zonder ze te verketteren want "in het huis van mijn Vader zijn veel kamers" (Johannes 14:2). Ieder heeft recht op zijn eigen thematiek, benadering en visie zolang die toetsbaar is aan de wetenschappelijke en ethische normen van kerk en wereld. Maar niet elk thema, benadering of visie is vruchtbaar voor de kerkgeschiedenis van nu of voor haar toekomst.

Voor die toekomst zijn er nieuwe thema's, benaderingen en methoden in overvloed. Om te beginnen de toekomst van kerk en religie zelf, bezien in het kader van de historische ontwikkeling. Zoals de problematiek van de secularisatie, en de daarbij aansluitende 'exculturatie' van de kerken en hun geloofscultuur. De kerken, en het christendom zelf, komen geleidelijk, maar in Nederland bepaald in een versneld tempo, buiten de dominante cultuur te staan. Natuurlijk getuigt die cultuur thans van een blatend religieus analfabetisme en koestert ze van hoog tot laag de meest dwaze vooroordelen over religie, geloof, en vooral kerk. Maar, denkt de kerkhistoricus dan: is dat niet zo vaak het geval geweest in de geschiedenis? Waren betrokken christenen, ja de kerk zelf, op de beste momenten niet het gist van de samenleving? In het verleden zijn de kerken er teveel van uitgegaan dat ideeën de wereld kunnen veranderen en het christendom bevorderen, en dat het volstaat boeken te schrijven en te preken om de mensen tot ommekeer te bewegen. Maar kerk en religie samen staan voor de twee-eenheid denken en doen. Dat vinden we nu terug in de ***cultural turn*** en de ***emotional turn*** van de geestes- en sociale wetenschappen en in de opkomst van de religieuze etnologie, in de hernieuwde aandacht voor geloofsbeleving en spiritualiteit, voor ritueel en sacraliteit. Daarvoor biedt juist de kerkgeschiedenis nog

een enorm braakliggend terrein dat nog maar door kleine groepen onder ons met overtuiging en kennis van zaken is betreden. Denk ook aan wat we het thema 'kerk anders' zouden kunnen noemen, het brede gamma van meer informele, laag geïnstitutionaliseerde vormen van kerkzijn, via alternatieve spiritualiteit (zoals de ***New Age***, de ***New religious movements*** en de antroposofie), tot en met de vormen van ***implicit religion*** of ***invisble religion***, in nauwe aansluiting bij de hernieuwde aandacht voor de band tussen lichaam en geest, tussen de beleving van lichamelijkheid en het geestelijk leven, om niet te spreken van de noodzakelijke ***gendering*** van het kerkhistorisch onderzoek..

De e-cultuur, de digitale kerk- en religiegeschiedenis, presenteert zich vooralsnog vooral als de nieuwe legpuzzel, maar kan straks op allerlei niveaus onze kennis en inzichten enorm gaan vernieuwen. Taalkundige analyse, historische semantiek en begripsgeschiedenis staan onder de kerkhistorici, uitzonderingen daargelaten, feitelijk nog in de kinderschoenen, maar zullen beslist van de digitale revolutie gaan profiteren. Letten we ook op de ***memory studies*** en de herinneringscultuur; op het religieuze zelf zoals verbeeld in egodocumenten, hagiografie en biografie; op religieuze beleving in de private sfeer van de huiselijkheid; op onderzoek naar normgedrag, afwijking, oecumenisering, coexistentie en religieuze tolerantie; op populaire religieuze cultuur en objecten van religieuze beleving zoals prenten en prentjes, beelden, boekjes en gebedsblaadjes; maar ook op wat er allemaal circuleert op de nieuwe ***social media*** en het internet, lang niet altijd alleen gericht op de actualiteit, maar ook verbazend vaak met verwijzing naar een meer of minder ver religieus of kerkelijk verleden: het zijn evenzoveel nieuwe, of opnieuw en dieper te exploreren themavelden die ons beeld van religie, kerk en geloof ingrijpend kunnen bijstellen, ja, als we er ons voor openstellen, echt vernieuwen. Want een kerkgeschiedenis die toekomst heeft is een kerkgeschiedenis die vanuit haar hoofdobject 'kerk' haar aandachtsveld, methoden, taal, ja haar identiteit zelf bij voortduring weet te vernieuwen, en deze vooral ook weet over te dragen aan een bredere groep dan alleen de ***in-group*** van de betrokkenen en ingewijden zelf. Ik wens onze vereniging van harte toe daarvan nog vele jaren het stimulerende speelveld te blijven.

Ik heb deze feestlezing welbewust inhoudelijk opgezet. Het had anders gekund. Ik had elk van u afzonderlijk met naam, toenaam en prestaties kunnen citeren of een hitlijst van favoriete artikelen en kerkhistorische helden kunnen opstellen. Maar naar mijn gevoel is het moment er niet naar om aan kerkhistorische heldenverering toe te geven, hoe plezierig en stimulerend het voor elk van ons ook moge zijn zich erkend te zien. Daarvoor bestaan andere media en gremia, te beginnen met ons eigen tijdschrift. Al evenmin is het thans passend om de kerkgeschiedenis in het gezelschap van de kerkhistorici zelf als lichte kost te blijven serveren en te verdoezelen dat we op een kruispunt van ontwikkelingen staan waarin elk van ons duidelijk zijn of haar wetenschappelijke positie moet bepalen willen we verder komen. Ik kan alleen maar hopen dat u met mij hebt willen meedenken, zonder dat ik de illusie koester dat u het in meer dan enkele opzichten met mij eens zult zijn. En misschien bent u dat wel helemaal niet. Geen nood, nogmaals terug naar de apostel Johannes: "In het huis van mijn Vader zijn veel kamers".

Tot slot past het mij u (of beter: ons!) allen te feliciteren met wat de Vereniging heeft bereikt en blijft bereiken. Daaronder valt, wat mij betreft, niet in de laatste plaats de oecumenische benadering van de kerkgeschiedenis, de terugkeer naar meer toegankelijke vormen van presentatie binnen en buiten het tijdschrift, en de informatieve rubrieken daarin. Lang leve de kerkgeschiedenis? Zo lang als u het vraagteken in uw hart sluit zet ik er met liefde een uitroepteken achter.

Ik dank u voor uw aandacht.

Prof. dr. W.Th.M. Frijhoff (1942) is emeritus hoogeleraar vroegmoderne geschiedenis aan de Vrije Universiteit Rotterdam. Eerder was hij hoogleraar Maatschappijgeschiedenis aan de Erasmusuniversiteit Rotterdam. Daar bekleedt hij thans de Erasmus Chair for Humanities on behalf of the G.Ph. Verhagen Foundation. Email: w.t.m.frijhoff@vu.nl

Martin L. van Wijngaarden

Weer terug in Gouda

Verslag van de 26e Dag van de Nederlandse Kerkgeschiedenis, 11 oktober 2014

Onder de titel *Van de grote naar de kleine Sint-Jan. Vijfentwintig jaar kerkgeschiedenis in Nederland en Gouda* vierde de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis op zaterdag 11 oktober 2014 haar vijfde lustrum. De plaats van samenkomst was voornamelijk in de Oud-katholieke kleine Sint-Jan. Geheel in stijl met activiteiten zoals die de afgelopen 25 jaar georganiseerd werden, werd met 133 deelnemers teruggekeken op een kwart eeuw beoefening van de Nederlandse kerk- en religiegeschiedenis. Maar de bijeenkomst stond niet alleen in het teken van terugblikken, ook wensen voor de toekomst kwamen regelmatig voor het voetlicht.

Het ochtendprogramma werd begonnen met koffie en thee met een Goudse stroopwafel en het welkom door de voorzitter, prof. dr. Jan Jacobs.

Prof. dr. Willem Frijhoff, emeritus hoogleraar Nieuwe Geschiedenis aan de Vrije Universiteit, hield een lezing onder de titel 'Lang leve de kerkgeschiedenis!?'

Frijhoff koos voor een betoog , waarin op een even milde als kritische manier kerkgeschiedenis benaderd werd. De in deze aflevering van TNK afgedrukte lezing was een verhaal om te horen, het *woord* stond centraal en daarom was er ook geen powerpoint bij. Aan het breedgemêleerde publiek werden enige verworvenheden in deze discipline gepresenteerd, waaronder de oecumenische geschiedbeoefening alsook het overstijgen van strijden en tegenstellingen. Al gaandeweg werden opmerkingen gemaakt bij de titel van de lezing, die ook al aangekondigd was met uitroepteken én vraagteken. Het uitroepteken stond ondermeer voor de vreugde dát het vak bestaat en zinvol is. Het vraagteken voor onder andere de gedachte dat kerkgeschiedenis één van de manieren is van het omgaan met het religieuze verleden, maar ook dat de kerkgeschiedenis zichzelf onder discussie dient te blijven stellen.

Eén van de eindquotes was dat het in dit vak belangrijk is om in de toekomst kerkgeschiedenis en religiegeschiedenis op verantwoorde wijze met elkaar te verbinden.

De secretaris van de vereniging, drs. Christiaan Ravensbergen, verzorgde vervolgens de presentatie en aanbieding van de jubileumbundel *Terug naar Gouda. Religieus leven in de maalstroom van de tijd*. Paul Abels, Jan Jacobs en Mirjam van Veen, vormden de redactie van deze vijftien bijdragen tellende uitgave. Het intrigerende uitgangspunt van deze bundel is de vraag wat de Nederlandse kerkgeschiedenis, en die van Gouda in het bijzonder, wijzer is geworden van alle studies van de afgelopen kwart eeuw. De eerste exemplaren van deze bij Uitgeverij Meinema verschenen bundel werden aangeboden aan de voorzitter van de Historische Vereniging die Goude, mr. Gerard van Ham en aan de burgemeester van Gouda, dr. Milo Schoenmaker.

Vervolgens werd dr. Paul Abels, een van de oprichters en

Ontmoeting in de hal van de Oud Katholieke Kerk tussen Paul Abels en mw. M. Spiertz, de weduwe van zijn promotor, prof.dr. M.G. Spiertz.

Een van de vijf groepen die deelnamen aan de stadswandelingen, hier voor de Sint Joostkapel, de evangelisch-lutherse kerk. Foto: Jan Hinke

Prof.dr. Jan Jacobs, voorzitter van de VNK, aan het woord.

Deelnamers aan de Dag van de Kerkgeschiedenis in de Oud-Katholieke Kerk, met rechts vooraan prof. Willem Frijhoff en links vooraan prof. Jan Jacobs, voorzitter van de VNK.

Paul Abels en zijn echtgenote Christa na te zijn gedecoreerd door de burgemeester van Gouda, dr. Milo Schoenmaker.

Gerard van Ham, voorzitter van de Goudse en burgemeester Milo Schoenmaker, die beiden een exemplaar in ontvangst namen van de nieuwe bundel Terug naar Gouda.

oud-voorzitter van onze vereniging en tegenwoordig eindredacteur van het *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* (alsook van *Tidinge van die Goude*), door de burgermeester namens Koning Willem-Alexander benoemd tot ridder in de Orde van Oranje-Nassau. De aanvraag daartoe was geïnitieerd door het VNK-bestuur en samen met 'die Goude' ingediend.

Daarna herpakte dr. Paul Abels, die naar eigen zeggen stupéfait was, zich om zijn bijdrage te houden: 'De Goudse kerkgeschiedenis: afwijkingen van het landelijke normbeeld'. In zijn bijdrage illustreerde hij dat "dé" Nederlandse kerkgeschiedenis niet bestaat; per regio zijn aanzienlijke verschillen. Met voorbeelden in de powerpoint-presentatie werd - in *beeld* - duidelijk hoe en waar Gouda afweek van het zogenaamde normbeeld in de Nederlandse kerkgeschiedenis. In de opsommingen vielen aan rooms-katholieke zijde onder meer op: de eerzuchtige priesters, grote kloppengemeenschappen en het Wonder van Gouda. Aan protestantse zijde werd ondermeer een virulent antipapisme (dat de remonstranten overigens ook wegvaagde), robuuste lutherse en bescheiden doopsgezinde aanwezigheid opgemerkt net als het (latere) beeld dat Gouda als een bolwerk van de gereformeerde orthodoxie bekend kwam te staan. In het betoog bleken er in Gouda meer afwijkingen dan overeenkomsten te bestaan in vergelijking met het bovengenoemde normbeeld. Een advies van Abels was om in de toekomst (meer) gespitst te zijn op het eigen verhaal van iedere stad.

Voor discussies was – vanwege het rijke programma – geen gelegenheid. En het ochtend programma werd daarom afgesloten met informatie over de Oud-katholieke kerk H. Johannes de Doper (de kleine Sint-Jan) door de koster/beheerder Marianne van der Veer. De gemene deler van deze bijdrage was *materialiteit*. Deze hing samen met de informatie over het kerkgebouw (dat teruggaat tot de jaren 1630-1632, toen het een rooms-katholieke statie was) en de prachtige zeventiende-eeuwse paramenten. Vervolgens waren de jubileumbundel en eerdere uitgaven te verkrijgen.

In het middagprogamma (na de gebruikelijke lunch op eigen gelegenheid) werden eerst onder deskundige leiding een aantal kerkhistorische wandelingen door Gouda aangeboden. Deze wandelingen vormden een mooie parallel met de eigen verenigingsgeschiedenis van de aflopen 25 jaar, in die zin dat ook nu (weer) begonnen werd in de grote Sint-Jan om te eindigen in de kleine Sint-Jan. De vijf thema's van de wandelingen die door het Gouds Gidsen Gilde verzorgd werden, waren:

Ketters in Gouda (door Evalien de Haan), Kerk en vrouw (door Marieke Abels), Katholiekenkwartier (door Paul Abels), Heilige huisjes (door Dinie de Brave) en Kerkelijke (bouw)kunst (door Christiaan van der Spek). De Sint-Jan en museum GoudA (voor toegangsregelingen was gezorgd) waren voor sommigen een alternatieve invulling van het middagprogramma, omdat zij wat slechter ter been waren of het weer vonden tegen vallen.

Alle deelnemers troffen elkaar voor het slot van de dag zoals gezegd weer in de kleine Sint-Jan. Hier vond ook de afronding plaats van de door Paul en Christa Abels, Gert Jan Jansen en Christiaan Ravensbergen op uitstekende wijze georganiseerde dag. Als laatste inhoudelijke bijdrage klonk een column gelezen door Jan Dirk Snel, lid van de redactie van *TNK*. Gevleugelde uitspraken buitelden over elkaar. Zo als ten aanzien van de tendens dat wat vroeger 'kerkelijk' heette, nu als 'religieus' of 'gelovig' wordt weergegeven, met alle misinterpretaties die ook een CBS daaraan weet te koppelen. En dan worden verschillen tussen 'kerke*lijk*heid' en 'kerke*lik*heid' en 'kerks' nog niet eens genoemd. Ook Snel blikte in de toekomst: kerkgeschiedenis als sociale geschiedenis van de laatste eeuw kan de maatschappij nog wat nieuws leren!

De in de kleine Sint-Jan verzorgde receptie vormde een buitengewoon feestelijk einde van een geslaagde dag, met toosten op de jongste ridder van Nederland en de toekomst van de vereniging.

Guus Bary

De "Goudse" jubileumbundel van de VNK in 2014

Een boekbespreking vanuit eigen Verenigingsperspectief

Paul H.A.M. Abels, Jan Jacobs en Mirjam van Veen (red.), *Terug naar Gouda. Religieus leven in de maalstroom van de tijd,* Zoetermeer [Uitgeverij Meinema] 2014 - 326 p. - ISBN 978-90-211-4372-9, € 28,50. Leden VNK, € 19,50.

De 'Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis' (VNK) viert in 2014 haar zilveren jubileum en daar hoort een feestelijke bundel bij. De titel daarvan *Terug naar Gouda. Religieus leven in de maalstroom van de tijd* is perfect gekozen. Het eerste deel van de titel: *Terug naar Gouda,* slaat niet alleen terug op het jaar van oprichting in Gouda in 1989 met een daarbij behorende bundel *In en om de Sint Jan. Bijdragen tot de Goudse kerkgeschiedenis,* maar ook op 2014, toen de VNK weer in Gouda bijeenkwam. In de jongste bundel, waaraan veertien auteurs met in totaal vijftien bijdragen medewerking verleenden, is de diversiteit groot. De eerste zes artikelen gaan over de Nederlandse kerkgeschiedschrijving en de kerkgeschiedenis in het algemeen. Van die zes betreffen de eerste vier de rol en bijdrage van de vereniging daaraan gedurende de laatste vijfentwintig jaar. In het tweede deel van de bundel zijn er negen bijdragen, waarin Gouda centraal staat, maar waarbij meteen als positief punt opgemerkt mag worden, dat een aantal ervan in de context van de algemene Nederlandse kerkgeschiedenis wordt geplaatst en dus voor de niet-Gouwenaar heel goed leesbaar is. Daarmee is Gouda zoals het tweede gedeelte van de titel van de bundel: *Religieus leven in de maalstroom van de tijd* aangeeft, mee opgenomen in de algemene kerkgeschiedenis.

Huidig voorzitter van de VNK, Jan Jacobs, levert de eerste bijdrage: 'Heeft ons verleden nog toekomst?' In zijn artikel gaat het om én terugblik én vooruitzicht van de vereniging. De auteur refereert onder andere aan de jaarlijkse "Dag van de kerkgeschiedenis", die gedurende al die VNK-jaren steeds weer op een andere locatie, in alle twaalf provincies en zelfs die van Twente over de grens (Bad Bentheim), gehouden werd. Anders dan wat bij de colofon op blz. 2 staat, dat we hier te maken hebben met de zeventiende verzameling bijdragen van de VNK, zegt Jacobs dat er negentien bundels verschenen zijn. Blijkbaar is hier een probleem met de reeksnummers.[1] De negentien bundels bevatten op een enkele uitzondering na plaats- en streekgebonden kerkgeschiedenis, al dan niet vooraf gegaan met een methodisch of historiografisch getint openingsartikel. Jacobs geeft geen opsomming van al die Dagen, maar maakt een alleszins geslaagde typering ervan met de daaraan verbonden inhouden. *A fortiori*

geldt dit voor de vraagstellingen, bijvoorbeeld ontleend aan de vrouwengeschiedenis en de nieuwe inzichten op het terrein van methoden en theorie. Dit laat tevens zien waar in de toekomst nog hard aan gewerkt moet worden. In genoemde lijn gaat Mirjam de Baar in haar artikel 'Cherchez la femme... Een blinde vlek in de VNK-bundels?' verder. Over kloosterzusters, vrouwen op de kansel, gendergeschiedenis, de vraag of vrouwen een aparte categorie in de religiegeschiedenis moeten vormen: in hoeverre heeft de VNK daartoe al bijgedragen en zou het niet meer moeten in de toekomst? Paul Abels is in deze bundel auteur van twee artikelen. In deze eerste sectie geeft hij een korte verhandeling over *Kerktijd*, het eerste contactblad van de vereniging, en de overgang in 1998/1999 naar het *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* (TNK) als volwaardig tijdschrift. Hij heeft terugblikkend het denominatieve aspect van alle artikelen getalsmatig belicht, bekeken welke periodes de overhand kregen en nog enkele andere karakteristieken van TNK aangeduid. Christiaan Ravensbergen, de huidige secretaris van de VNK, laat in een uitvoerig essay de oprichting en ontwikkeling zien van de VNK. Onder de veelzeggende titel 'Bezield en op niveau' geeft hij niet alleen een analyse van die jaren, maar verschaft hij de lezer ook een inkijk hoe het gedurende al die jaren gesteld was met discussies over kerkgeschiedenis of religiegeschiedenis (men denke aan de handboeken van Selderhuis c.s. aan de ene kant en Van Eijnatten/Van Lieburg aan de andere kant). Ook beschrijft Ravensbergen het debat over de vraag of en in hoeverre een auteur over de kerkgeschiedenis zelf een kerkelijke achtergrond moet hebben. Al met al ben ik van mening dat de vier genoemde artikelen - gecomplementeerd met enkele afzonderlijke studies in de rest van het boek, met het jubileumnummer van het TNK en de jubileumlezing van Willem Frijhoff [2] - een goede weergave vormen hoe het staat met de kerkelijke historiografie; of moet ik zeggen met de historiografie van kerk c.q. religie?

Mediëvist Koen Goudriaan biedt een fraaie studie: 'Een kerkelijk catechese-offensief? Misverklaringen op de drukpers rond 1500'. De catechese in de Nederlanden aan de vooravond van de Reformatie vormt een eigen onderzoeksveld in de wetenschappelijke wereld. Maar het bron-

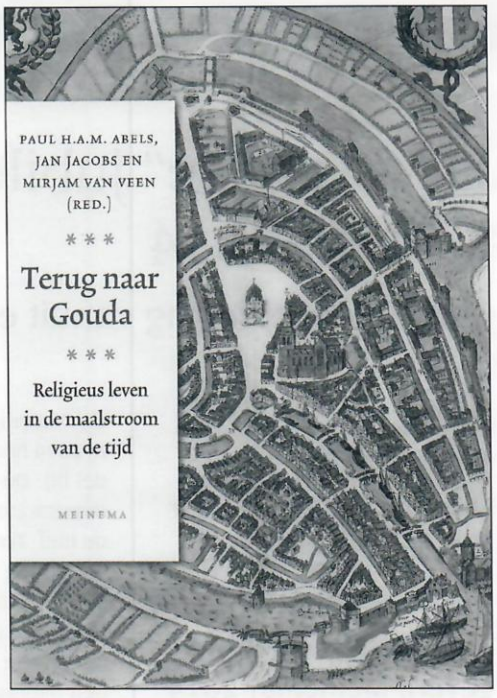

nenmateriaal gaf de auteur tevens aanleiding tot exemplarisch inzoemen op Gouda. De Goudse drukker Geraerd Leeu liet in 1479 een *Boexken van der officien ofte dienst der missen* verschijnen, terwijl van de Goudse minderbroeder Gerrit van den Goude in 1506 een *Boexken van der missen* gedrukt werd. Goudriaan geeft weer welke de standpunten, interpretaties en ontwikkelingen rond de uitleg van de mis waren. Het volgende onderwerp in de bundel is: 'Van zwartekousenkerken naar Biblebelt. De opmars van de bevindelijk gereformeerden in de historiografie'. John Exalto geeft helder aan langs welke lijnen die ontwikkeling heeft plaatsgevonden. De bevindelijk gereformeerden vormen een relatief recente populatie onder de protestanten. Vooral sociologische typeringen hebben tot deze naam geleid. De duidelijk herkenbare groep protestanten wordt geportretteerd zowel vanuit de wetenschap (sinds de jaren zestig van de vorige eeuw) als vanuit het zelfbeeld van de groep. De reformatorische pabo De Driestar in Gouda vormt een spiegel van deze refozuil.

De negen meer op Gouda gerichte bijdragen zijn zeer divers qua thematiek en tijdspanne. De eerste is afkomstig van een andere mediëvist, Jan van Herwaarden, specialist op het

gebied van bedevaarten. Hij laat in zijn verhandeling 'Met staf en ransel op weg. Opgelegde bedevaarten in Gouda (1447-1565)' zien dat in deze stad dit type bedevaarten als een vorm van openbare boete of straf golden, voorgeschreven hetzij via de baljuw hetzij via de schepenbank. Bij lichte vergrijpen waren de bedevaartsplaatsen dichtbij, zoals 's-Gravenzande, even buiten Haarlem, en Amersfoort. Bij meer ernstige delicten werd met name een tocht naar Rome of Santiago de Compostela opgelegd; en zelfs nog verder: uit de bronnen blijkt dat vanuit Gouda één keer een tocht naar India en één keer Jeruzalem gelast werd. Van Herwaarden gaat in op diverse aspecten van vernederingen, bewijsbrieven, overheids- en kerkelijke rechtspraak en de politiek.

Zonder de bekende Dirck Volckertsz Coornhert (1522-1590) zou er in deze bundel een manco geweest zijn. Mirjam van Veen behandelt deze primair hervormingsgezinde katholiek met waardering voor onderdelen van de Reformatie in relatie tot de Goudse godsdienstpolitiek van die dagen. Kees Plaizier bespreekt Coornhert in samenhang met Herman Herbers, een Goudse predikant in de jaren 1582-1607, die een mystieke weg insloeg. Na een korte schets van hun levens neemt Plaizier diverse geloofspunten van beiden onder de loep: de letterlijke of geestelijke uitleg van Bijbel, ceremoniën, predestinatie, de kerk enzovoorts. Zowel Van Veen als Plaizier nuanceren tal van bestaande opvattingen over Coornhert en wat Plaizier betreft ook over Herbers. Zou een *Korte Onderwijsinghe der kinderen inde Christelijke Religie,* een leerboekje uit 1607 voor de jeugd in Gouda, de Heidelbergse Catechismus kunnen vervangen? Op die en andere vragen gaat Gertjan Glismeijer nader in. Hij beschrijft inhoud en receptie van het boekje. 'Een tekst vanuit het "rattenest" ', is de hoofdtitel van een leuke uiteenzetting over gereformeerd Gouda, bondig geformuleerd zoals je van een onderwijsman mag verwachten.

De volgende drie bijdragen zijn inhoudelijk van grotendeels katholieke snit. Paul Abels heeft zijn tweede - nu uitvoerige - artikel in deze bundel een intrigerende titel meegegeven: ' "Beter slaaf in Algiers, dan Roomsch in Gouda". Overlevingsstrategieën van roomskatholieken in Gouda (1572-1818)'. De auteur is in dit artikel in zijn opzet en benaderingswijze schatplichtig aan Willem Frijhoff. Diens methodische presentatie over de katholieken in Zutphen, in de zestiende bundel van de VNK (2006) was voor Paul Abels aanleiding dit na te gaan voor Gouda. De katholieken in het toch wel tolerant te noemen Gouda hebben weliswaar een schuilkerkenmentaliteit gekend, maar wisten te overleven en zelfs verloren terrein terug te winnen. Zij hebben altijd rond de 30% van de bevolking uitgemaakt, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Dordrecht met ca. 10%. Paul Abels is in staat gebleken over een periode van bijna tweeënhalf eeuw trends voor Gouda aan te geven. Zijn dochter Marieke Abels maakt ons in de bundel deelgenoot van religie en leefwijze van Goudse en andere klopjes. Zij doet dit vanuit gender-perspectief. Er is in de periode vóór en na de Reformatie een duidelijke verschuiving opgetreden, mede door het kloosterverbod: van religieus naar semi-religieus. Vermenging van geestelijke en wereldlijke zaken werd verboden. In de wereld droegen klopjes bij als degenen die in het leven van (welgestelde) families kinderen de (rooms-katholieke) godsdienst onderwezen. De bijdrage van Marianne van der Veer, getiteld 'Concurrentie en broederstrijd. Verwikkelingen naar en in een oud-katholieke kerk in Gouda', schetst de wording van de katholieke staties, de strijd tussen seculiere en reguliere - jezuïeten en franciscanen - priesters, de jansenistische opvattingen van de in 1688 in de statie St. Baptist aangestelde pastoor Ignatius Walvis en de keuze van de geestelijken van deze statie in 1723 voor de Oud-Bisschoppelijke Cleresie, voorloper van de Oud-katholieke Kerk in Nederland.

Van geheel andere aard dan tot dusver zijn de laatste twee bijdragen van de bundel. Thematisch mogen we ons gelukkig prijzen met de beschrijving van de zang en orgelspel in de Goudse Sint-Janskerk vóór en na de Reformatie. 'Harmonie en disharmonie' staat boven de grondige bijdrage van Henny van Dolder - de Wit. We lezen over de muzikale omvorming van rol van het koor tot die van voorlezer-voorzanger. Maar ook over organisten: Hendrick Galtis (+1848) moest bijvoorbeeld door de kerkenraad - hij stemde ook in de rooms-katholieke schuilkerken - in toom gehouden worden. Joachim Hess (1732-1819) was daarentegen voorbeeldig. Van Dolder gaat eveneens in op de invoering van de psalmberijming van 1773 in Gouda, de ophef

over gezangboeken in 1807 en de gemeentezang in de twintigste eeuw. Het allerlaatste artikel in dit boek is tevens een novum voor de bundel: 'Islam in Gouda. Vestiging en acceptatie van een nieuwe geloofsgemeenschap'. Het is geschreven door Nico Habermehl.[3] Zijn bijdrage past in de lijn van bestudering van religieuze differentiatie in de Nederlandse samenleving zoals onder andere Frijhoff die voorstaat. De auteur biedt ons een beschrijving van de islam in Gouda, geobserveerd door een bril van een buitenstaander; hij gaat derhalve niet diep in op de religieuze inhoud van de islam, maar voert ons mee met de diverse moslimgroepen en moskeegeschiedenis in Gouda. Het is verheugend dat dit onderwerp zo in deze bundel behandeld wordt.

Afgezien van de gesignaleerde onduidelijkheid in de reeksnummers nog enkele andere algemene opmerkingen. In een bijlage (317-326) zijn alle inhoudelijke artikelen van *Kerktijd* en het *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* op zorgvuldige wijze vermeld. Wellicht hadden ook de artikelen van de negentien bundels alsmede de afzonderlijke monografieën van de 'Werken van de VNK' in een tweede bijlage meegenomen kunnen worden. Dan zou de documentatie compleet zijn geweest. Als tweede merk ik op dat bij alle toekomstverwachtingen die in dit boek worden uitgesproken, een oproep ontbreekt om de uitgaven van de VNK en het TNK in het Nederlands te blijven houden: daar is mijns inziens ook een markt voor nu periodieken als het vroegere *Nederlands Archief voor de Kerkgeschiedenis* en gaandeweg ook de metamorfosen van het tijdschrift *Trajecta* ertoe overgingen of thans neigen geen of minder Nederlands te gebruiken. Voor velen onder het brede lezerspubliek van het TNK - wetenschappers en niet te vergeten de liefhebbers van de kerkgeschiedenis - is het een genot om bijvoorbeeld al dan niet na gedane arbeid 's avonds of in het weekend lectuur zoals dit tijdschrift in de landstaal binnen handbereik te hebben.

De gehele bundel overziend kan men stellen dat zij in vele opzichten geslaagd is: historiografie en historie gaan hand in hand, de VNK en de stad Gouda staan model voor wat in het verleden in ons land geschreven en gebeurd is. De gevarieerdheid is vermeldenswaard: diverse methodische perspectieven, diverse denominaties binnen en nu ook buiten het christendom. Ik verwees naar de islam; wat dat betreft zijn jodendom en oosterse godsdiensten nog desiderata, maar dan mijns inziens wel op de manier zoals Habermehl gedaan heeft: de impact binnen de samenleving en het religieuze landschap. Op blz. 45 verwoordt Paul Abels dat de chronologische en in mindere mate de denominatieve variëteit van de VNK en het TNK nog gering is. Ik constateer dat die variëteit in dit boek met deze bundel niet geheel, maar wel enigszins is doorbroken. Zo zijn er wel twee nieuwe bijdragen uit de middeleeuwen, maar zij betreffen daarentegen wel uitsluitend de late middeleeuwen, vanaf ca. 1450. Traditioneel vormen binnen de VNK-bundels en het TNK de 16de en 17de eeuw de hoofdmoot en dat is hier ook zo. Voor wat Gouda betreft blijft de 19de eeuw wat achter; de 20ste eeuw is het meest vertegenwoordigd bij Exalto (bevindelijken) en Habermehl (islam) en gedeeltelijk ook bij Van Dolder (muziek).

De zilveren VNK mag zich verheugen in deze bundel met een "goude(n)" kern.

Guus (E.H.) Bary (1945), theol. drs. en hist. drs., is vaste medewerker van het TNK en oud-bestuurslid van de VNK.

Noten

1 Lange tijd had de VNK - ik kan niet spreken voor de Historische Vereniging die Goude, die in deze bundel op blz. 2 spreekt over de een-en-veertigste verzameling bijdragen van haar vereniging - volstrekt heldere reeksnummeringen. Bij de VNK waren die dan op de titelpagina vermeld. Ik betreur de onduidelijkheid gedurende de laatste jaren. In 2006 stond nog duidelijk op het titelblad vermeld dat het ging om de zestiende verzameling bijdragen van de VNK. Het was toen ook de eerste keer, dat een aantal bijdragen van de "Dag van de Kerkgeschiedenis" te Deventer 2004 (zestiende Dag), Arnhem 2005 (zeventiende Dag) en Zutphen 2006 (achttiende Dag) werd opgenomen als zestiende bundel. Als Jacobs het heeft over negentien bundels, neem ik aan, dat de huidige als twintigste bundel beschouwd mag worden. Voor de toekomst moet duidelijkheid geboden worden.

2 Zie : TNK 17 (2014) nr. 3, okt. 2014 (themanummer: Transformaties in de kerkgeschiedschrijving) en tekst van de lezing van Frijhoff in dit nummer van TNK 17 (2014) nr. 4, dec. 2014.

3 Zes dagen na het verschijnen van de bundel is deze in Gouda bekende historicus Nico Habermahl (1946-2014) na een ernstige ziekte overleden. Gelukkig heeft hij het boek nog wel kunnen zien.

Peter Nissen

Kardinaal Jan de Jong (1885-1955) als kerkhistoricus

Met het overlijden van kardinaal Johannes de Jong op 8 september 1955, twee dagen voor zijn zeventigste verjaardag, kwam er een einde aan zijn Utrechtse episcopaat van bijna twintig jaar. Vier dagen later zou hij de twintigste verjaardag van zijn bisschopswijding gevierd hebben.

Die wijding vond plaats op 12 september 1935, nadat Johannes de Jong op 3 augustus van dat jaar was benoemd door paus Pius XI tot coadjutor met recht van opvolging van de Utrechtse aartsbisschop Joannes Jansen en tot titulair bisschop van Rusio. Jansen, een man die meer om zijn pastorale dan om zijn bestuurlijke en wetenschappelijke kwaliteiten bekend stond en die nog maar pas enkele jaren – sinds april 1930 - aartsbisschop was, had om een coadjutor gevraagd omdat hij in het najaar van 1934 ernstig ziek was teruggekeerd van het Internationaal Eucharistisch Congres in Buenos Aires en daar niet meer van opknapte.[1] Een half jaar na de benoeming van de coadjutor, op 8 februari 1936, aanvaardde de paus de ontslagaanvraag van Jansen en werd Jan de Jong residerend aartsbisschop van Utrecht. Zijn episcopaat is getekend door de Tweede Wereldoorlog. Zijn moedige en onverzettelijke houding tegenover de Duitse bezetter leverde hem niet alleen als eerste Utrechtse bisschop sinds de zestiende eeuw de kardinaalstitel op, hem op 18 februari 1946 toegekend met de San Clemente in Rome als titelkerk, maar ook een goede maand later, op 26 maart 1946, een eredoctoraat in de Letteren en Wijsbegeerte van de Utrechtse universiteit. Twee jaar later, op 12 februari 1948, volgde nog een Leuvens eredoctoraat in het kerkelijk recht. Maar vooral leverde het hem een plaats op in het collectieve geheugen van de katholieke gemeenschap en in de geschiedschrijving, ook internationaal.[2] Daar wordt Jan de Jong vooral in herinnering gehouden als de 'aartsbisschop in oorlogstijd'.[3]

Het belang van het episcopaat van Jan de Jong zou kunnen doen vergeten dat hij niet alleen een speler in de kerkgeschiedenis is geweest, maar ook een onderzoeker ervan. De belangrijkste vrucht daarvan is zijn *Handboek der Kerkgeschiedenis*, dat in katholiek Nederland decennialang het toonaangevende handboek voor het onderwijs in de kerkgeschiedenis is geweest. Het boek is ook zelf een vrucht van het onderwijs. Maar liefst 21 jaar lang doceerde Jan de Jong het vak kerkgeschiedenis aan de priesteropleiding van het aartsbisdom Utrecht in het grootseminarie Rijsenburg.[4] Hij begon daarmee in het najaar van 1914. Hij was toen goed drie jaar

Kardinaal Jan de Jong

Bron: Katholiek Documentatiecentrum, Nijmegen.

terug uit Rome, waar hij in 1911 het doctoraat in de theologie had behaald aan de pauselijke universiteit Gregoriana. De drie jaar na zijn terugkeer werden gevuld met pastorale ervaringen, eerst als assistent in de parochie van Franciscus Xaverius te Amersfoort, beter bekend als de parochie van 't Zand, en later als conrector bij de zusters van Onze Lieve Vrouw van Amersfoort, bij wie hij ook de laatste vier jaar van zijn leven zou doorbrengen, in het moederhuis van de congregatie aan de Zuidsingel in Amersfoort, 'het huis met de blauwe ruitjes'. De Jong combineerde in de laatste vier jaar voor zijn bisschopsbenoeming zijn professoraat in de kerkgeschiedenis met de taak van president van het grootseminarie; in die functie was hij op 14 augustus 1931 benoemd.

Boeken als leermeesters

Toen Jan de Jong in het najaar van 1914 aantrad om in Rijsenburg kerkgeschiedenis te gaan doceren, moest hij zich dit vak in zekere zin nog eigen maken. Zijn eigen Rijsenburgse leermeester, die hij in 1914 opvolgde, heeft hem vermoedelijk weinig gemotiveerd voor het vak.[5] Die leermeester was professor W.L.S. Knuif, een gemoedelijk man en later een naar het schijnt verdienstelijk pastoor van Denekamp, maar geen groot geleerde en al evenmin een geboren docent. Hij was iemand voor wie kerkgeschiedenis vooral een aaneenschakeling was van namen en jaartallen. 'Hij heeft getracht er wat van te maken, maar is niet volkomen geslaagd', zou de Nijmeegse hoogleraar Post in zijn *In memoriam* later met zekere mildheid over Knuif formuleren.[6] Jan de Jong had helaas diens illustere

voorganger, de veelzijdige mgr. dr. Herman Schaepman, priester, dichter en politicus, niet meer meegemaakt. Die was in Rome overleden in 1903, anderhalf jaar vóór Jan de Jong zijn entree maakte in het grootseminarie.[7]

Ook zijn Romeinse studietijd had Jan de Jong niet echt tot een vakman in de kerkgeschiedenis gemaakt, al leefde hij daar als het ware te midden van de tastbare getuigen van de kerkgeschiedenis. Hij woonde in het College van de Santa Maria dell'Anima, wandelde veel door de stad met zijn studievriend, de dominicaan Bernard Molkenboer, later hoogleraar in de Vondelstudie aan de Nijmeegse universiteit, en las er alles wat los en vast zat, zoals hij dat ook al had gedaan met de boeken van de Amelandse pastoor Otger Scholten en met de boeken van het kleinseminarie Culemborg en het grootseminarie Rijsenburg. 'De hele bibliotheek van de Anima was er voor hém, hij heeft misschien alles gelezen wat er stond en daarbij voor geen enkel terrein een uitzondering gemaakt', beweert Aukes, niet zonder gevoel voor overdrijving.[8]

Met die lectuur zal Jan de Jong in Rome het fundament hebben gelegd voor zijn door velen later geprezen eruditie en feitenkennis. Maar een professioneel kerkhistoricus heeft zij van hem nog niet gemaakt. Dat heeft ook de studie aan de Gregoriana niet gedaan. Die universiteit beschikte immers toen nog niet over een afzonderlijke kerkhistorische faculteit, die eigen licentiaats- en doctorsgraden in de kerkgeschiedenis kon verlenen; die kwam er pas in 1934. De studie die Jan de Jong aan de Gregoriana volgde, bestond nog uit een algemeen curriculum in de theologie, en dat betekende vooral veel dogmatiek. Die werd in zijn studiejaren, tussen 1908 en 1911, aan de Gregoriana in volstrekt neo-thomistische zin gedoceerd door de Franse jezuïet Louis Billot. Jan de Jong heeft die studie voltooid zonder zich sterk te onderscheiden. Hij behaalde het licentiaat in 1910, volgens Aukes 'met weinig opzienbarend resultaat', en een jaar later, op 15 juli 1911, het doctoraat met de kwalificatie 'bene probatus', hetgeen voor Romeinse begrippen aan de magere kant is.[9] Dat doctoraat behaalde hij op basis van de verdediging van stellingen, en die hoefde hij niet eens zelf te bedenken. Zij werden de studenten in maart door de professoren aangereikt, waarna ze vier maanden de tijd kregen om zich op de verdediging ervan voor te bereiden. De opleiding aan de Gregoriana kan, in vergelijking met wat aan universiteiten in andere Europese landen inmiddels gebruikelijk was, in die tijd nauwelijks wetenschappelijk genoemd worden. De studenten werd niet geleerd een vraagstelling of probleemstelling te onderzoeken zonder dat het antwoord van tevoren vastlag. De antwoorden waren al gegeven, en de studie was erop gericht die antwoorden zo overtuigend mogelijk te verdedigen. De theologie had dus een sterk apologetisch karakter, en de kerkgeschiedenis functioneerde daarbinnen als dienstmaagd van de dogmatiek, als 'historische apologie van de kerk', zoals zij door katholieke tijdgenoten wel werd aangeduid. Evenmin had Jan de Jong zich in Rome de ambachtelijke kant van het kerkhistorisch onderzoek, zoals het archiefonderzoek, de paleografie, de bronnenkritiek, de oorkondenleer en dergelijke, eigen gemaakt. Daartoe bestond wel de kans aan de sinds 1884 aan het Vaticaans archief verbonden Scuola Vaticana di Paleografia, Diplomatica e Archivistica. Maar Jan de Jong kwam in zijn Romeinse jaren niet op het idee hier enige bijscholing te halen.

Doceren en studeren

Toen Jan de Jong dan in 1914, na drie pastorale jaren, tot 'professor' in de kerkgeschiedenis aan het grootseminarie van Rijsenburg werd benoemd, moest hij zich veel kanten van dit vak nog eigen maken. Hij heeft dat voortvarend gedaan, vooral door geconcentreerde toeleg en volharding. Door in de eerste vier jaren van zijn aanstelling de klassieke perioden van de kerkgeschiedenis (Oudheid, Middeleeuwen, Nieuwe Tijd en Nieuwste Tijd) voor zijn colleges voor te bereiden, kreeg Jan de Jong zelf zicht op de grote lijnen in de historische ontwikkelingsgang van kerk en christendom. Die colleges gaf hij vier dagen per week tijdens de eerste twee lesuren in de grote collegezaal van het seminarie voor alle theologanten samen, en dat waren er in zijn tijd ongeveer honderd. Met de vierdeling in perioden, afgeleid van de praktijk van het onderwijs, is ook het stramien van zijn la-

tere handboek gegeven, en vanaf de derde druk zelfs de indeling in vier boekbanden (de eerste druk paste nog in twee banden en de tweede in drie).

Naast aan de voorbereiding van zijn colleges wijdde Jan de Jong zich, anders dan sommigen van zijn collega-seminarieprofessoren, ook actief aan de studie: hij las opnieuw alles wat hem onder ogen kwam. Doordat zijn colleges op de eerste twee uren van de dag vielen, had hij vanaf halverwege de morgen tijd vrij voor eigen studie. Van zijn zorgvuldige en kritische lectuur getuigen de boekbesprekingen over kerkhistorische onderwerpen, die vanaf 1917 verschenen in tijdschriften als *Nederlandsche Katholieke Stemmen* en het *Historisch Tijdschrift* en in dagbladen als *Het Centrum*, *De Maasbode* en *De Tijd*. Zij laten zien dat hij het vak bijhield en het belang van nieuwe benaderingen naar waarde kon schatten, zoals bijvoorbeeld de baanbrekende Lutherbiografie van de jezuïet Hartmann Grisar, die een keerpunt betekende in het katholieke Lutheronderzoek.[10] Het is vooral de lectuur van kerkhistorische studies die Jan de Jong, naast en in samenhang met de voorbereiding van zijn colleges, daadwerkelijk tot kerkhistoricus heeft gevormd.

Dat zijn ontwikkeling tot kerkhistoricus met zijn doceerpraktijk te maken had, blijkt ook uit het feit dat de eerste artikelen van Jan de Jong, geschreven vóór hij aan het seminarie verbonden was, nog geenszins over kerkhistorische onderwerpen handelden. Die artikelen, verschenen in *Nederlandsche Katholieke Stemmen*, gingen over specifieke theologische vraagstukken van casuïstische aard, zoals 'De geldigheid van een enkele zalving bij de toediening van het Heilig Oliesel', zijn debuutartikel uit 1912, of 'Zijn de hosties, welke de priester vergeet op het corporale te plaatsen, geconsacreerd', een artikel uit 1914.[11]

Pas in 1917, toen Jan de Jong al drie jaar professor in de kerkgeschiedenis was, verscheen zijn eerste kerkhistorische artikel, gewijd aan de herdenking van de Lutherse hervorming.[12] Dat en ook volgende artikelen maken duidelijk dat Jan de Jong vooral een man was van de synthese en het overzicht, niet een man van het bronnenonderzoek en de nieuwe vondsten. Er zijn eigenlijk maar twee artikelen waarin nieuw archiefmateriaal is verwerkt, en de vondst van dat materiaal was niet eens zijn verdienste, maar die van zijn voorganger Knuif. Die had uit het bisschoppelijk archief brieven en andere documenten getranscribeerd over de periode van de Hollandse Zending, met name over het beleid van de apostolische vicaris Philippus Rovenius en de voorgeschiedenis van het Utrechts Schisma van 1723. Volgens de overlevering zou Knuif tijdens zijn lessen kerkgeschiedenis hele brieven van Rovenius hebben gedicteerd.[13] Toen Jan de Jong Knuif opvolgde, erfde hij ook zijn aantekeningen. Hij werkte ze om tot twee stevige artikelen. Het eerste vulde in 1923 ongeveer tachtig bladzijden van het tijdschrift *De Katholiek* en onderzocht de vraag of het Utrechtse Vicariaat in de zeventiende eeuw nog wel als een kapittel beschouwd mocht worden en of het dus gerechtigd was een bisschop te kiezen.[14] Dat het artikel in 1923 verscheen, was natuurlijk niet toevallig, want in dat jaar was het twee eeuwen geleden dat het Utrechtse Vicariaat de Amersfoortse pastoor Cornelis Steenoven tot bisschop koos, waarmee het Utrechts Schisma werd ingeleid en het ontstaan van de Oud-Bisschoppelijke Clerezie, later genoemd de Oud-Katholieke Kerk. Volgens Jan de Jong was het Vicariaat in 1723 tot zo'n keuze al niet meer gerechtigd en had de oud-bisschoppelijke successie in canoniek opzicht een defecte basis. Het andere op archiefmateriaal van Knuif gebaseerde artikel vulde in 1925 een volledige jaargang van het tijdschrift *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, meer dan vierhonderd bladzijden groot.[15] Jan de Jong gaf in dit artikel, dat over het beleid van Rovenius handelde, Knuif de eer als eerste auteur vermeld te worden.

Reformatie en nuance

Uit de historische artikelen van Jan de Jong blijkt zijn grote belangstelling voor de Reformatie. Van de 85 artikelen die hij in de loop van ruim dertig jaar, tussen 1912 en zijn bisschopsbenoeming in 1935, in verschillende tijdschriften publiceerde, heeft ruim een kwart van doen met de periode van de Reformatie of het latere protestantisme. Zijn eerste twee kerkhistorische artikelen, verschenen in

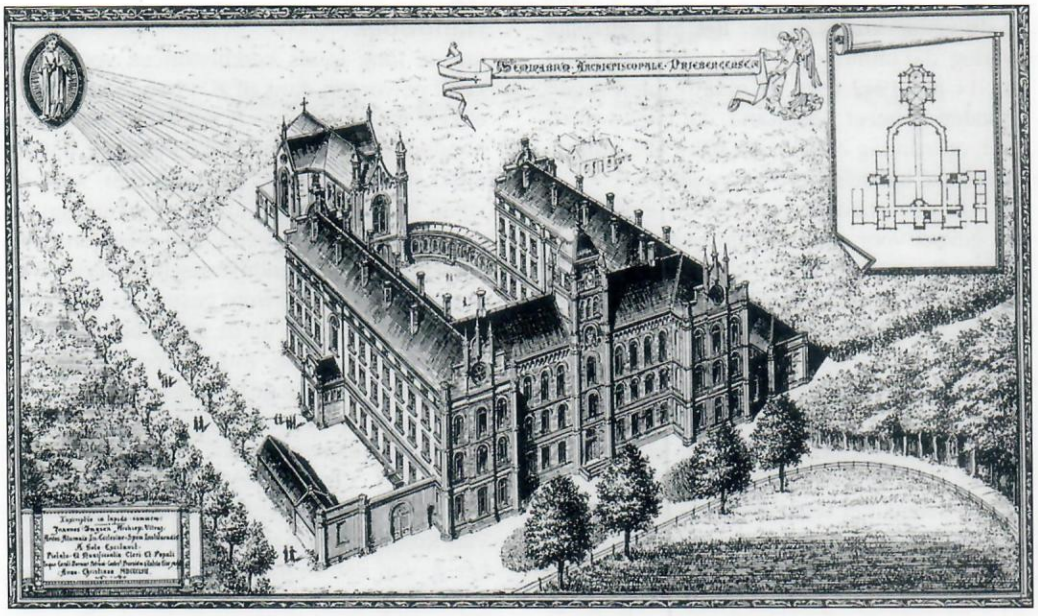

Het grootseminarie Rijsenburg, waar De Jong studeerde en van 1911 tot 1935 kerkgeschiedenis doceerde. Bron: Katholiek Documentatiecentrum, Nijmegen.

1917, handelen allebei over Maarten Luther en de herdenking van het vierde eeuwfeest van de Hervorming.[16] Jan de Jong had grote belangstelling voor de gedachtewereld van het protestantisme en hield ook goed bij wat er onder reformatorische theologen in Nederland leefde. Die belangstelling werd natuurlijk ingegeven door de confessionele pluriformiteit die Nederland kenmerkte, maar zij was in de eerste decennia van de twintigste eeuw in katholieke kring in Nederland nog geenszins gangbaar. Jan de Jong was in katholiek Nederland zonder twijfel een van de eersten met een uitgesproken oecumenische belangstelling. In 1920 schreef hij al over de verhouding van de katholieke kerk tot het oecumenisch streven.[17] Bij de bespreking daarvan valt op dat zijn toon beduidend minder polemisch is dan die van vele katholieke tijdgenoten. In 1926 publiceerde hij een klein boekje, het eerste en enige vóór zijn grote handboek van de kerkgeschiedenis.[18] Het behandelt de Aprilbeweging, die in 1853 protesteerde tegen het herstel van de rooms-katholieke bisschoppelijke hiërarchie in Nederland. Jan de Jong liep de beschuldigingen van de antipapistische auteurs langs, daarbij de protestantse pamfletten- en artikelenschrijvers zelf uitvoerig citerend. Hij stelt zich aan het slot de vraag of de beschreven methode van polemiek een christen waardig is en concludeert van niet. Scherpe en onwaardige aanvallen op elkaar dienen 'de zaak van het Christendom' niet. Jan de Jong was van mening dat niet Rome de grote vijand was van de protestanten, 'die oprecht in Christus gelooven', maar het ongeloof en de onverschilligheid.[19] In de bestrijding daarvan konden en moesten katholieken en protestanten samenwerken, aldus De Jong. Een jaar later zou hij in een besprekingsartikel van Gerard Broms boek *Romantiek en katholicisme in Nederland* iets soortgelijks zeggen: 'Ook Thijm en Nuyens zagen in de Calvinisten nog te veel de onderdrukkers hunner vaderen. Maar het veldwinnend ongeloof toonde steeds meer de verwantschap van orthodoxe protestanten en katholieken en de basis, waarop zij samen konden staan.'[20] Ligt hier wellicht de basis voor de praktische opstelling van de latere aartsbisschop tijdens de Tweede Wereldoorlog, toen hij de samenwerking zocht met protestantse leiders, om gezamenlijk stelling te nemen tegen de maatregelen van de Duitse bezetters en om de regeling van de geestelijke verzorging in tijden van bezetting en evacuatie te bespreken? Jan de Jong was immers

de drijvende kracht achter het interkerkelijk overleg, dat uitmondde in het protesttelegram van 11 juli 1942 over de maatregelen tegen de Joden in bezet Nederland, dat twee weken later, op zondag 26 juli, van bijna alle roomskatholieke kansels werd voorgelezen.[21]

Uit de artikelen van Jan de Jong blijkt zijn gevoel voor stijl, zijn nauwkeurigheid en zijn vermogen overzicht te houden. Dat zijn ook ideale eigenschappen voor een redacteur. Die functie heeft Jan de Jong dan ook vervuld. Ruim twintig jaar is hij redactielid geweest van twee tijdschriften: de *Nederlandsche Katholieke Stemmen* (van 1912 tot 1934) en het *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* (van 1914 tot 1936). Van dat laatste was trouwens het redactiesecretariaat min of meer qualitate qua verbonden aan de benoeming tot professor in de kerkgeschiedenis aan het aartsdiocesane grootseminarie. Jan de Jong heeft het dan ook even lang geredigeerd als hij professor in Rijsenburg is geweest, en zelfs nog in het eerste jaar van zijn episcopaat.[22] Aan de twee genoemde tijdschriften werd in 1926 nog een derde toegevoegd: het *Historisch Tijdschrift*. Door zijn toetreding tot de redactie van dit tijdschrift werd Jan de Jong als het ware volledig opgenomen in het vakgilde van de katholieke historici, te midden van dr. Jan Witlox, de Tilburgse hoogleraar mgr. prof. dr. Th. Goossens en de Nijmeegse hoogleraar H.F.M. Huybers, een te Utrecht gepromoveerde leek.[23]

Civitas Dei in terris peregrinans, "De stad Gods pelgrimerend op aarde". Omslag van De Jongs Handboek Kerkgeschiedenis *(1e en 2e druk), ontworpen door Frits van der Meer.*

Handboek

Jan de Jong is als kerkhistoricus vooral bekend geworden dankzij zijn handboek, dat al enkele malen terloops is genoemd. Het is een handboek van uitzonderlijke kwaliteit, dat vijf drukken heeft beleefd (eigenlijk vier, want de vijfde is een volledig nieuwe bewerking) en dat bijna een halve eeuw zijn diensten heeft bewezen in het kerkhistorisch onderwijs en onderzoek. Zoals al werd gesuggereerd, is het handboek ontstaan uit de Rijsenburgse colleges van Jan de Jong. Aukes weet in zijn biografie van kardinaal de Jong te melden dat collega's De Jong naar aanleiding van zijn boekje over de Aprilbeweging uit 1926 de suggestie gaven zijn collegedictaten om te werken tot een handboek. De Utrechtse boekhandelaar Van Rossum, eigenaar van de uitgeverij Dekker & Van der Vegt, die elke donderdag met een lading nieuwe boeken naar het grootseminarie kwam, werd bij het plan betrokken en toonde zich bereid het handboek uit te geven.[24]

Behoefte aan een katholiek Nederlands handboek voor de kerkgeschiedenis was er zeker. Er waren inmiddels immers enkele tientallen priesteropleidingen: naast de diocesane seminaries waren er de studiehuizen van de vele orden en congregaties.[25] En er was sinds 1923 in Nijmegen een katholieke universiteit met een theologische faculteit, waar studenten zich in een cursus maior onder leiding van de jezuïet Willem Mulder in de kerkgeschiedenis konden verdiepen. Al deze opleidingen stonden op dat moment slechts twee Nederlandstalige handboeken ter beschikking: het tweedelige van de Maastrichtse jezuïet P. Albers, dat echter een droge en onevenwichtige opsomming van feiten was en ook nog, zoals pas later bleek, grotendeels plagiaat van een Duits handboek van de Triers kerkhistoricus Marx, en een eendelig handboek van de Warmondse seminarieprofessor Willem Nolet, dat evenwel bedoeld was voor toekomstige onderwijzers en belangstellende leken en dus te beknopt was voor het gestelde doel.[26] Toen Jan de Jong het plan opvatte om een handboek te maken, was dat van Albers het meest gebruikte aan de Nederlandse diocesane grootseminaries en de studiehuizen van de grote orden, zoals de dominicanen, de

jezuïeten en de franciscanen.[27] Soms werd het voor de 'vaderlandse' kerkgeschiedenis aangevuld met een boek van Coppens, pastoor te Nieuwveen, en voor de inleidingskwesties met een boek van de Brugse seminarieprofessor Rainerius de Schepper.[28]

Met het plan voor een handboek nam Jan de Jong een karwei op zich dat enkele jaren lang veel aandacht en tijd zou vragen. Er lagen wel zijn collegedictaten, maar die waren te beknopt voor een handboek. Zij moesten worden aangevuld en van literatuurverwijzingen worden voorzien. Jan de Jong bracht dat laatste in enkele jaren tot stand, zonder de hulp van een kaartsysteem of systematische bibliografie, maar wel met de inzet van menige seminarist. Zij zouden ook de drukproeven corrigeren en het register samenstellen, iets waarvoor zij in het voorwoord ruiterlijk werden bedankt. Jan de Jong schakelde ook nog andere oud-studenten in: de latere Nijmeegse hoogleraar Reinier Post, ook kerkhistoricus en toen nog docent aan het kleinseminarie te Culemborg, en een andere, al even briljante latere Nijmeegse hoogleraar, de kunsthistoricus Frits van der Meer. De laatste tekende enkele kaarten, maar ontwierp vooral ook de prachtige band, met het onderschrift *Civitas Dei in terris peregrinans*, 'de stad Gods pelgrimerend op aarde'. Dit ontwerp is gebruikt voor de eerste en de tweede druk van het handboek, maar niet meer voor de latere drukken.

In 1929, precies vijftien jaar na de start van De Jongs docentenloopbaan in de kerkgeschiedenis, was het eerste deel gereed, dat in goed vijfhonderd bladzijden de Oudheid en de Middeleeuwen tot 1300 behandelde. Twee jaar later, in 1931, verscheen het tweede deel, dat in ruim achthonderd bladzijden de kerkgeschiedenis vanaf 1300 besprak. Het werk werd gunstig ontvangen. De Nijmeegse hoogleraar Willem Mulder prees het in het *Historisch Tijdschrift* om zijn 'juistheid van inzicht, de volledige belezenheid, de moed om zich uit te spreken en de vastheid van oordeel'. Ook andere katholieke recensenten, onder wie De Jongs oud-student Post, waren lovend. Maar ook van protestantse zijde werd het handboek geprezen, bijvoorbeeld door de Leidse hoogleraar Bakhuizen van den Brink, zelf ook auteur van een handboek, door de Groningse hoogleraar Lindeboom en door de gereformeerde kerkhistoricus Nauta, hoogleraar aan de Vrije Universiteit.[29] Aan de katholieke theologieopleidingen vond het snel ingang: vanaf ongeveer 1930 werd het handboek van De Jong aan alle diocesane grootseminaries in Nederland en aan de priesteropleidingen van de grote ordes gebruikt, soms nog aangevuld met de eerder genoemde boeken van Coppens en De Schepper of met eigen traktaten van de docenten.[30]

Toen het tweede deel in 1931 van de drukpersen rolde, was Jan de Jong inmiddels tot president van het grootseminarie benoemd. Die nieuwe functie weerhield hem er niet van de voorbereiding van de tweede druk van zijn handboek ter hand te nemen, die in 1932 verscheen, nu in drie banden. Het tweede deel was in twee handzamer banden van elk goed vierhonderd bladzijden opgesplitst. Aan de derde druk werkte Jan de Jong toen hij tot coadjutor en vervolgens tot aartsbisschop was benoemd. Maar hij kon het niet meer alleen voltooien. Daarom nam Reinier Post, eerst nog werkzaam op het Nederlands Instituut in Rome en in 1937 hoogleraar middeleeuwse geschiedenis en kerkgeschiedenis geworden aan de Nijmeegse universiteit, de bewerking op zich. Regelmatig kwam Post naar de Maliebaan in Utrecht, om zijn herzieningen, bewerkingen en aanvullingen met de aartsbisschop te bespreken. Zijn naam verscheen in de derde druk, die in 1936 en 1937 in vier banden verscheen, dan ook op het titelblad naast die van De Jong. Datzelfde geldt voor de vierde druk, verschenen tussen 1947 en 1949. Aan de bewerking daarvan had De Jong, inmiddels kardinaal, nauwelijks nog zelf een bijdrage kunnen leveren. De tijd en de gezondheid ontbraken hem. De bewerking die in de vierde druk resulteerde, is dan ook uitsluitend het werk van Reinier Post geweest, die er tijdens de Tweede Wereldoorlog aan was begonnen en er drie jaar aan besteedde, en die ook in zijn eentje het voorwoord ondertekende.

De verschijning van de vijfde druk heeft kardinaal de Jong niet meer meegemaakt. Die vijfde druk, nu in vijf banden, verscheen namelijk tussen 1962 en 1974. De eerste drie delen, die de kerkgeschiedenis tot 1648 be-

handelen, werden nog door Post zelf bewerkt en verschenen in 1962 en 1963. In 1965 verscheen er een vierde deel over de zeventiende en achttiende eeuw, bewerkt door Gerard Abbink, de laatste kerkgeschiedenisdocent van het grootseminarie Rijsenburg (later docent aan de Katholieke Theologische Hogeschool te Utrecht). En bijna tien jaar later verscheen een heel eigenzinnig vijfde deel, over de kerk tussen 1770 en 1970, geschreven door de Nijmeegse hoogleraar kerkgeschiedenis Jan van Laarhoven, die daarmee een belofte inloste die hij aan zijn voorganger Reinier Post had gedaan, 'indirect in 1958, op zijn werkkamer, direct in 1968, aan zijn ziekbed dat zijn sterfbed worden zou.'[31]

In de inleiding op zijn handboek zegt Jan de Jong dat de kennis van de kerkgeschiedenis voor de theoloog en de apologeet een noodzakelijke vereiste is. Maar wordt daarmee zijn kerkgeschiedenis ook zelf een apologetische, zoals Ton van Schaik meent, 'een dienares van het dogma, verdedigster van het goddelijk karakter van de kerk'?[32] Die stelling verdient toch wel enige nuancering. Alle drukken van het handboek worden geopend met dezelfde definitie van het vak kerkgeschiedenis: 'De kerkgeschiedenis is de wetenschappelijke kennis en uitdrukking van de ontwikkeling der Kerk in haar in- en uitwendig leven.' De kerk, aldus Jan de Jong, kent een goddelijk en een menselijk element, en dat laatste is aan veranderingen onderhevig. Die veranderingen vormen het onderwerp van de kerkgeschiedenis. Jan de Jong heeft daarbij een open oog voor de afwisseling van zwakke en sterke kanten in het verleden. 'Niet zelden wordt de geschiedenis genoemd de leermeesteres des levens en in dezen zin is de kerkelijke geschiedenis een groote leermeesteres van ons geestelijk leven. Wij leeren door haar, aan welke fouten en tekortkomingen anderen vóór ons zich hebben schuldig gemaakt en dit spoort ons aan ons er voor te hoeden. Doch wij zien ook de heerlijke voorbeelden van heiligheid en deugd, van zielenijver en moed en offergeest en deze wekken tot navolging. [...] En mocht het heden ons soms met zorg vervullen, het verleden der Kerk leert ons nooit te wanhopen.'[33]

Met deze genuanceerde woorden wordt kernachtig uitgedrukt wat de kerkgeschiedenis betekende voor de latere kerkleider Jan de Jong, en wat zij via zijn handboek heeft betekend voor vele lezers, studenten en zielzorgers na hem.

Prof. dr. Peter Nissen (1957) is hoogleraar Spiritualiteitsstudies aan de Faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen. Eerder bekleedde hij daar de leeropdrachten Kerkgeschiedenis, Geschiedenis van het Christendom en Cultuurgeschiedenis van de religiositeit. Hij is tevens voorzitter van NOSTER, de landelijke onderzoekschool voor theologie en religiewetenschap. E-mail: p.nissen@ftr.ru.nl.

Noten

1 Ph.M. Bosscher, 'Jansen, Joannes Hendericus Gerardus (1868-1936)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL:http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn5/jansenj [12-11-2013].

2 J.-M. Mayeur e.a. (red.), *Die Geschichte des Christentums. Religion, Politik, Kultur. Band 12: Erster und Zweiter Weltkrieg, Demokratien und totalitäre Systeme (1914-1958)* (Freiburg-Basel-Wien 1992) 641-645; Th. Salemink, 'Bischöfe protestieren gegen die Deportation der niederländischen Juden 1942. Mythos und Wirklichkeit', *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 116 (2005) 63-77; D. Verhofstadt, *Pius XII en de vernietiging van de Joden* (Antwerpen/Amsterdam 2008) 216-220.

3 T.H.M. van Schaik, *Aartsbisschop in oorlogstijd. Een portret van kardinaal De Jong 1885-1955* (Baarn 1966).

4 Biografische gegevens over De Jong zijn, tenzij anders vermeld, ontleend aan H.W.F. Aukes, *Kardinaal de Jong* (Utrecht/Antwerpen 1956).

5 Het dankwoord 'aan mijn leermeester en voorganger Pastoor Knuif, die niet alleen ons kennis bijbracht, maar ook liefde voor het vak wist op te wekken', zal wel als een beleefdheidsfrase gelezen moeten worden. J. de Jong, *Handboek der kerkgeschiedenis. Eerste deel: Oudheid en Middeleeuwen (tot 1304)* (Utrecht-Nijmegen 1929) VI.

6 R.R. Post, 'In memoriam Wilhelmus Lucianus Stephanus Knuif', *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 67 (1948) 10-12.

7 J.A. Bornewasser, 'Schaepman, Herman Johan Aloijsius Marie (1844-1903)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL:http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/schaepman [12-11-2013]

8 Aukes, *Kardinaal de Jong*, 71.

9 Aukes, *Kardinaal de Jong*, 78 en 86.

10 'De nieuwe Lutherbiografie van Hartmann Grisar', *Historisch Tijdschrift* 6 (1927) 332-361. Over de betekenis van Grisar voor het katholieke Lutherbeeld: E. Honée, 'Groeiende eenstemmigheid omtrent Luther? Moderne

ontwikkelingen in het rooms-katholieke Lutheronderzoek', *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* 63 (1983) 174-191, vooral 176-180.

11 *Nederlandsche Katholieke Stemmen* 12 (1912) 330-340, en 14 (1914) 138-149.

12 'Na vierhonderd jaar', *Nederlandsche Katholieke Stemmen* 17 (1917) 331-341.

13 Aukes, *Kardinaal de Jong*, 114.

14 'Het Utrechtsche Vicariaat en de strijd over de hiërarchische orde in de 17de eeuw', *De Katholiek* 164 (1923) 73-104 en 146-186.

15 W.L.S. Knuif en J. de Jong, 'Philippus Rovenius en zijn bestuur der Hollandsche Zending', *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 50 (1925) 1-410.

16 'Na vierhonderd jaar', *Nederlandsche Katholieke Stemmen* 17 (1917) 331-341, en 'Een katholieke Lutherbiografie', *Het Centrum*, 10 en 15 november 1917.

17 'De Katholieken en het Wereldcongres tot vereeniging der Kerken', *Nederlandsche Katholieke Stemmen* 20 (1920) 105-111.

18 *Rome een gevaar voor Nederland? De Aprilbeweging* ('s-Hertogenbosch 1926).

19 De Jong, *Rome een gevaar voor Nederland*, 64.

20 *Historisch Tijdschrift* 6 (1927) 156-160, citaat 159-160. Over het opmerkelijke karakter van De Jongs uitlatingen: J.A. Bornewasser, *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context* (Amsterdam 1989) 38-39.

21 Salemink, 'Bischöfe protestieren', 66-67.

22 Bij het vijftigjarig bestaan wijdde hij een artikel aan de geschiedenis van het tijdschrift: J. de J(ong), 'Het Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht 1875-1925', *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 51 (1927) 578-583. Het ontbreekt in de bibliografie bij Aukes, *Kardinaal de Jong*, 558.

23 Over het tijdschrift: O.S. Lankhorst en D. Timmermann, *Bibliografie van katholieke Nederlandse periodieken. Deel 2: cultuur en ontspanning* (Nijmegen 2008) 104-105 (nr. 91), en J.A. Bornewasser, 'Periodieke historiografie in een verzuilde context: twee katholieke tijdschriften', *Tijdschrift voor geschiedenis* 99 (1986) 453-475.

24 Aukes, *Kardinaal de Jong*, 148-150.

25 Voor een overzicht van alle grootseminaries, scholasticaten en studiehuizen: J.J. Dellepoort, *De priesterroepingen in Nederland. Proeve van een statistisch-sociografische analyse* ('s-Gravenhage 1955) 33-36.

26 P. Albers, *Handboek der algemeene kerkgeschiedenis* (Nijmegen 1905-1907; vijfde druk:1925-1926); W. Nolet, *Beknopt handboek der kerkgeschiedenis* (Nijmegen 1924). Over het werk van Albers: G. Ackermans, '"Met behoud van de waarheid en zonder gevaar voor de jeugd." Het oeuvre van de kerkhistoricus P. Albers sj (1856-1932)', *De Maasgouw* 110 (1991) 178-194. Jan de Jong legt zelf in het voorwoord op zijn handboek uit, hoe hij zich verhoudt tot de bestaande handboeken: *Handboek der kerkgeschiedenis*, V-VI.

27 L. Winkeler, 'Ten dienste der seminaristen. Handboeken op de Nederlandse priesteropleidingen, 1800-1967', *Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum* 17 (1987) 12-56, met name 32 en 49.

28 H.J.A. Coppens, *Algemeen overzicht der kerkgeschiedenis van Noord-Nederland van de vroegste tijden tot het jaar 1581* (Utrecht 1900, tweede druk 1902); R. de Schepper, *Inleiding tot de studie der kerkgeschiedenis* (Brugge 1915, tweede druk 1922, derde 1932, vierde 1944)

29 Aukes, *Kardinaal de Jong*, 156-161.

30 Winkeler, 'Ten dienste der seminaristen', 49.

31 J. van Laarhoven, *De Kerk van 1770-1970. Handboek van de kerkgeschiedenis V* (Nijmegen 1974), voorwoord.

32 Van Schaik, *Aartsbisschop in oorlogstijd*, 38.

33 Zo bleef de formulering in de inleiding, behoudens enkele stilistische aanpassingen (zo werd de 'groote leermeesteres' een 'voortreffelijke leermeesteres'), tot en met de vierde druk (1947): *Handboek der kerkgeschiedenis* I, 1-4.

Persoonlijk profiel

Naam, voornaam/voorletter(s)
Maarten J. Aalders

Geboortejaar en -plaats
15 november 1954 Dordrecht, waar mijn vader als leraar werkte. Mijn lagere schooltijd bracht ik door in Badhoevedorp, daarna verhuisden wij naar Huizen (NH). Ik zat toen in Bussum op school, waar ik onder meer natuurkunde kreeg van dr. ir. J. van der Graaf. Later heb ik met hem een pittige correspondentie gevoerd over Samen op Weg.

Studierichting en -plaats
1974-1982, studie theologie aan de Vrije Universiteit. Ik begon deze studie met het vaste verlangen om predikant te worden, en dat ben ik 20 jaar met veel vreugde geweest, daarna werd ik ziek om na 25 jaar predikantschap met vervroegd emeritaat te gaan. Tijdens de studie theologie heb ik me toegelegd op de Nederlandse kerkgeschiedenis. In 1990 promoveerde ik bij C. Augustijn vanuit de pastorie op een studie over de jongere ethische theologie. In de jaren daarna lukte me het om regelmatig te blijven publiceren.

Wat is/zijn uw huidige functie(s)?
Ik ben zoals gezegd met vervroegd emeritaat gegaan en heb me sedert 2007 bezig gehouden met het archief van dr. J.G. Geelkerken, hetgeen resulteerde in twee publicaties, een boek over het Hersteld Verband (2012), en de biografie van Geelkerken (2013).

Hoe luidt de titel van uw voornaamste publicatie tot op heden?
Dat is een lastige vraag. Ik vermoed de biografie van J.G. Geelkerken. Het is in ieder geval de meest omvangrijke studie van mijn hand. En eigenlijk moet daarbij ook de spin-off over het Hersteld Verband rekenen. Het was één onderzoek. Zelf vind ik mijn studie *De komst van de toga* (2001) spannender, omdat daarin een aan-

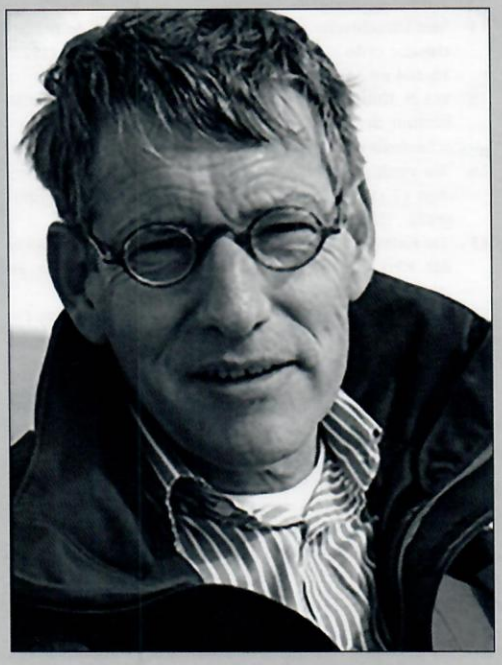

tal disciplines samenkomen: kerkgeschiedenis, modegeschiedenis, sociale geschiedenis en dergelijke. Ik heb er met veel plezier aan gewerkt, juist vanwege al die factoren die een rol speelden.

Hebt u een favoriete bijbeltekst. Zo ja, welke?
Mijn favoriete bijbeltekst is 1 Korinthiërs 4: 7, *Wat hebt u dat u niet hebt ontvangen?* Ik heb een hekel aan arrogantie. Wij zijn maar mensen.

Wie is uw favoriete figuur uit de geschiedenis van het christendom?
Dat is een brede vraag. Als ik me beperk tot de 19e en 20e eeuw in Nederland kies ik voor Groen van Prinsterer. Hij heeft (mede door de ruimte die Thorbecke heeft gecreëerd) een ongelooflijk stempel op de 19e en 20e eeuw gezet door de contouren van onze samenleving te schetsen waar Kuyper op voort kon borduren. Maar misschien, als ik mijn studie over mocht doen, zou

ik nu voor Augustinus kiezen. Zo'n invloed als die man heeft gehad....

Stel: u krijgt een jaar volledige vrijheid om u aan studie en onderzoek te wijden. Wat gaat u doen?
Nu het boek over Geelkerken is verschenen, heb ik die tijd en die vrijheid waar u over spreekt, maar ik weet nog niet precies wat ik ga doen. Ik heb het archief van D. Nauta geïnventariseerd en me wat bezig gehouden met verschillende opwekkingsbewegingen in Nederland. Momenteel kijk ook wat rond in de studentenwereld van de VU tussen 1880 en 1930. Er komt vanzelf wat. Of niet. En dan is het ook goed.

Wat is uw favoriete boek op uw vakgebied?
In verband met het onderzoek naar Geelkerken heb ik met buitengewoon veel waardering (opnieuw) kennis genomen van Jan Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen* (1967). Ongetwijfeld valt er op af te dingen, maar ik blijf het een grote prestatie vinden als een historicus zo ver komt met een samenvatting van zijn onderzoeksresultaten.

Welke recente publicatie op uw vakgebied heeft veel indruk op u gemaakt?
James Bratt, *Abraham Kuyper. Modern calvinist, christian democrat* (Grand Rapids/Cambridge 2013). Ik vind het buitengewoon knap hoe compact hij kan schrijven, terwijl ik toch de indruk heb dat een goed beeld van Kuyper wordt neergezet.

Welk boek op uw vakgebied zou beslist ooit geschreven moeten worden, zij het niet noodzakelijk door u zelf?
Ik hoop nog altijd op een fundamentele studie over Allard Pierson. Zelf heb ik mijn doctoraalscriptie aan hem gewijd en ooit gedacht dat ik op later leeftijd zijn biografie zou willen schrijven, maar hij is me te groot en te machtig. Dat moet iemand doen die beter is toegerust daarvoor dan ik.

Is er een ontwikkeling op uw vakgebied die u betreurt; zo ja, welke?
Ik heb wel eens wat gehoord over de outputfinanciering rond dissertaties en dergelijke. Een faculteit krijgt veel geld voor een diss, maar dat lijkt me een verkeerde prikkel. Het gaat in de wetenschap niet om productie, het gaat om kwaliteit. Geldzucht is de wortel van alle kwaad, zegt de Schrift, en er is geen reden om wetenschappelijke instituten van deze zucht vrij te spreken.

Is er een ontwikkeling op uw vakgebied die u toejuicht; zo ja, welke?
Met de digitalisering van allerlei bronnen ben ik erg blij. Die ontwikkeling gaat erg hard, ook op mijn vakgebied, de Nederlandse kerkgeschiedenis. Zo heb ik voor Geelkerken *De Heraut* nog met de hand doorgenomen, evenals *De Standaard*. Beide worden nu gedigitaliseerd, dat scheelt toekomstige onderzoekers een hoop tijd. De synodale acta, zowel van de GKN als van de NHK, die ik ook 'met de hand' moest doornemen, zijn inmiddels al gedigitaliseerd.

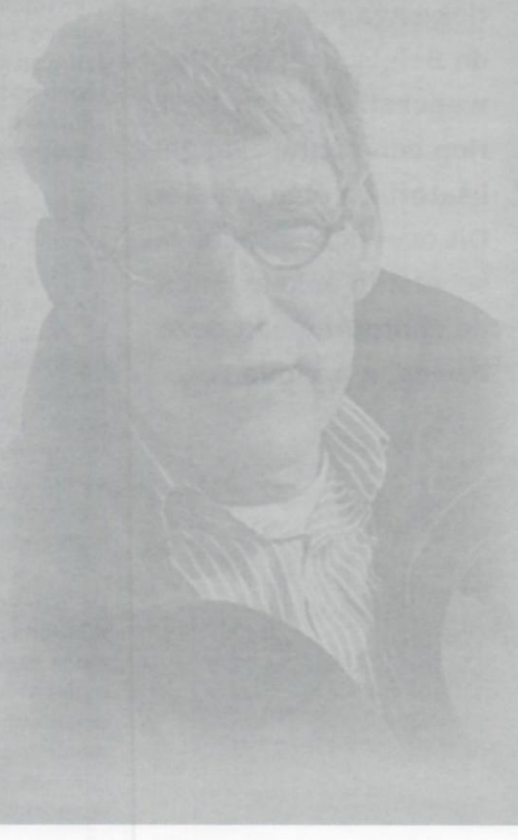

Guy Liagre

Het Belgische protestantisme en de Groote Oorlog

De Eerste Wereldoorlog beroerde het ultra-minoritaire Belgische protestantisme zowel door collaboratie met en verzet tegen de bezetter als door politiek engagement voor de Belgische zaak. De wapenstilstand in 1918 riep een nieuw evangelisatorisch elan wakker. Dit overzichtsartikel schetst in enkele lijnen de contouren van deze bewogen periode.

Enkele uren nadat in de ochtend van dinsdag 4 augustus 1914 de eerste legereenheden de Belgische grens overstaken, sprak de Engelse minister van buitenlandse zaken Edward Grey het Engelse Lagerhuis toe, zo wil het verhaal. Hij zag de ernst van de situatie en onderstreepte met de beroemde woorden 'The lamps are going out over all Europe. We shall not see them lit again in our lifetime...' een schending van de Belgische neutraliteit niet te zullen aanvaarden.[1] Wat doofde, waren niet de lampen over Europa. Een tijdperk kwam tot een einde: dat van het vooruitgangsoptimisme. De oorlog was een onvoorstelbare ramp voor de burgerij, die het meest van de moderniteit van de negentiende eeuw profiteerde. Het elan van de 'belle époque', de laat-negentiende eeuwse kroon op het tijdperk van de burgerij, werd eens en voorgoed gebroken. Het continent was op weg naar een zelfdestructie zonder weerga.[2]

Enkele decennia eerder, in de aanloop naar de Franse-Duitse kwestie (1870) stond internationale ontwapening nog hoog op de politieke agenda. Een vredesoproep van de Internationale mocht echter niet meer baten. Op 19 juli 1870 brak de Frans-Duitse oorlog uit en schudde de Europese naties hardhandig uit de ontwapeningsdroom wakker.[3] De oorlogsmachine kwam tot stilstand in Sedan, vlak bij de Belgische grens. De kleine protestantse gemeenschappen bouwden hierop hun kerken tot ziekenzalen om en volgden van dichtbij het in de volgende jaren aanslepende debat over de crematie, aanvankelijk ingeluid om de oorlogsdoden massaal te verbranden.[4]

De 'Groote Oorlog' (oude Vlaamse spelling!) die later als Wereldoorlog I de geschiedenis inging, luidde 40 jaar later het einde van het harmonieus klinkende 'Europees concert der natieën' in. Deze keer voorzag de Duitse aanvalsstrategie een doortocht door België.[5] De gruwelijkheid van de oorlogshandelingen werd meteen duidelijk en naar schatting meer dan één miljoen Belgen vluchtten naar het buitenland. De vijandelijkheden eindigden pas op 11 november 1918. Het

hierop volgende Verdrag van Versailles kende op 10 januari 1920 in de artikelen 32 tot 34 Eupen, Malmédy en Neutraal Moresnet aan België toe.[6] Men voegde hierdoor de Duitse protestantse gemeenschappen van Eupen, (voortaan: Nieuw) Moresnet, Malmedy en Sankth Vith bij de Synode van de Bond van Protestants-Evangelische Kerken in België. De Protestantse Kerk in België is sindsdien drietalig. Elk jaar begint de moderator de synodevergadering met het voorlezen van de geloofsverklaring in de drie nationale landstalen: Frans, Nederlands en Duits.[7]

Koloniale gevolgen

Er waren voor het Belgische protestantisme nog andere gevolgen. In de negentiende eeuw annexeerde Duitsland Ruanda-Urundi in Centraal Afrika. Het maakte tot aan de Eerste Wereldoorlog deel uit van de Duitse kolonie. De Evangelische Missionsgesellschaft (na 1920 Bethel Mission genoemd) vestigde er in 1906 de eerste zendingspost, doch de vijandelijkheden brachten in 1914 het werk tot stilstand. Onmiddellijk mobiliseerde de Duitse militaire commandant zijn troepen tegen de 'Force Publique' in Belgisch-Congo.[8] Zendingsposten aldaar werden verlaten tot na een aanval van Congolese kant in 1916 de Belgen het bewind overnamen. De geallieerden bestendigden deze situatie via artikel 438 van het Verdrag van Versailles.[9] Tot 1947 werd Rwanda-Urundi mandaatgebied, later trustgebied: de Verenigde Naties verzochten België het gebied klaar te maken voor onafhankelijkheid en die volgde in 1962 onder de namen Rwanda en Burundi.

De Belgische voorzitter van de *Société belge des Missions protestantes au Congo*, de predikant dr. Henri Anet (1875-1952), kreeg van de minister van koloniën Louis Franck (1868-1937) na de oorlog het verzoek er de protestantse zending te reorganiseren.[10] De situatie bleek in 1921 dramatisch: door de Belgische regering geconfisceerde gebouwen in Kigali; plundering van de zendingspost in Zinga; de zendingspost van Rukira totaal verlaten... De Volkenbond erkende Ruanda-Urundi in 1924 onder Belgisch bestuur. De Belgische protestantse aanwezigheid zou nog tot na de Rwandese genocide in 1994 duren, onder andere via de contacten tussen de Protestantse Theologische Faculteiten in Brussel en Butare.[11]

Vluchtelingen aan de Belgisch - Nederlandse grens.

Koning en ministers

Op 24 mei 1914 verkoos de Belgische bevolking een parlement. De katholieken hadden de meerderheid, maar men wenstte de nationale eenheid te symboliseren door de regering gedurende de oorlog met drie leiders van de liberale en socialistische oppositie uit te breiden. Twee waren protestanten, de liberalen Paul Hymans (1865-1941) en Eugène Goblet d'Alviella (1846-1925) en één socialist: Emile Vandervelde (1866-1938).[12] Alle drie waren ze minister van staat én antiklerikale vrijmetselaars. Grondwetteljk hadden ze geen enkele bevoegdheid, maar ze kregen in de katholieke oorlogsregering een taak als minister zonder portefeuille.

's Konings afkeer van het katholicisme was spreekwoordelijk. Het staatshoofd had echter grote belangstelling voor het protestantisme, omringde zich met protestantse raadgevers en las boeken die op de kerkelijke index stonden. Hij had het volste vertrouwen in een literalistische uitleg van de Schrift, onderbouwd met mathematische redeneringen. De ondertussen Brusselaar geworden Luxemburger Nicolas-Rémi Brück (1818-1870), specialist van het aards magnetisme, diende hem als gids. Brück verklaarde de evolutie van de mensheid door het magnetisme van de aarde en aan de hand van de chronologie van de Bijbel.

Zijn meest gedreven leerling, Charles Lagrange (1851-1931), werd Alberts persoonlijke raadgever. Sterrekundige en professor kansberekening en geodesie aan de Konink-

Belgische vluchtelingen die tijdens de Eerste Wereldoorlog hun toevlucht zochten in Nederland.

lijke Militaire school in Brussel, verbleef hij tijdens de oorlog regelmatig bij de koning in de Panne en Le Havre. Hij vergezelde het koninklijk echtpaar ook naar Menton in 1918.[13] Lagrange, een overtuigd en streng protestant, was tevens een uitmuntend wiskundige. Hij werkte de opvatingen van zijn leermeester – de zogeheten 'wet van Brück' – bij door er de pyramide van Cheops als bijkomend element aan toe te voegen. In zijn grandiose synthese *Lessen over het Woord Gods, voorafgegaan door een brief van Z.M. Albert, Koning der Belgen* uit 1911 werden zowel wiskundige regels als de geopenbaarde goddelijke wet toegepast en verifieerbaar gesteld. Volgens deze theorie zouden vijf eeuwen durende 'golven' de opvolging van de leidende volkeren regelen. Het oorlogsgebeuren schreef zich in deze theorie in en Brücks theorie leidde de vorst naar diens aanvoelen tot de overwinning. Koning Albert stond er op dat ook zijn zonen de wet van Brück werd bijgebracht.[14]

Nederlandse invloeden

Kort na het begin van de vijandelijkheden kwamen de eerste vluchtelingen naar Nederland.[15] Een schrijnend tekort aan sanitaire voorzieningen en de moeilijke verhouding tot de plaatselijke bevolking kenmerkte hun aanvankelijke presentie. Het leidde in het neutrale Nederland, dat als het ware tussen hamer en aambeeld zat, tot uiteenlopende reacties. Een comité, ontstaan als privé-initiatief tot steun aan Belgische en andere slachtoffers (later kortweg Amsterdams Comité genoemd) hielp, voor van overheidswege de inrichting van kampen op gang kwam, vluchtelingen verder. Velen keerden na de stabilisering van de vijandelijkheden terug. Anderen bleven. Pas in januari en februari 1919 bracht men op kosten van de Nederlandse overheid de laatste oorlogsgasten met speciale treinen naar België terug.

Van het protestantse leven in de kampen bleven brieven, boeken en artikelen bewaard. Evangelisten van de Vergadering van Gelovigen, de Engelse darbisten die in Nederland al ruim voet aan de grond hadden, deden er hun opwachting. Ze propageerden een beweging zonder hiërarchische structuur, met als kenmerk een eenvoudige lectuur van de Bijbel. Na de oorlog keerden de vluchtelingen naar het vaderland terug en droegen de boodschap verder uit. In Gent gebeurde dat eind 1919 door teruggekeerde soldaten en burgers uit het interneringskamp van Harderwijk.[16] In Antwerpen ontstond een 'vergadering' rond enkele Vlaamse, Nederlandse en Zwitserse families en ook in het Waalse landsgedeelte verspreidde men de boodschap.

Protestantse geestelijke verzorging onder de vorm van garnizoenszielzorg was er aan het begin van de negentiende eeuw onder Nederlandse overheersing voor het laatst geweest. De oorlogssituatie vroeg nu om geestelijke

verzorging van de militairen in binnen- en buitenland, voor en achter het front. Op 28 augustus 1914 stelde men in Nederland de eerste veldpredikers en aalmoezeniers aan.[17] De Belgische krijgsmacht volgde, doch officialiseerde pas in 1927 (!) de sinds 1914 bestaande protestantse militaire aalmoezeniersdienst. Die was een onderwerp van homerische ideologische discussies over de gewetensvrijheid van militairen.
Ook de aanwezigheid van deserteurs, soms gekoppeld aan andere zedelijkheidsnormen, dronkenschap en andere maatschappelijke problemen bezorgde Nederland kopzorgen. De houding van de bevolking, die aanvankelijk massale hulpbereidheid toonde, werd hierdoor gaandeweg kritischer. Toenemende deprivatie, jaloezie op vluchtelingen en culturele verschillen gingen steeds zwaarder wegen. In 1918 kwam een nieuwe vreemdelingenwet tot stand, met strengere richtlijnen voor toelating en verblijf van buitenlanders. Het regeringsbeleid werd daarna geleidelijk restrictiever tot allen waren teruggekeerd – een geschiedenis die ons veel kan leren over de huidige maatschappelijke discussie rond asielzoekers.

Amerikaanse invloeden

In Londen ontmoette het Amerikaanse echtpaar Ralph (1868-1934) en Edith Norton (1881-1936) Belgische slachtoffers van het IJzerfront. Na de oorlog staken zij het Kanaal over, wat het begin was van de Belgische Evangelische Zending. Teruggekeerde soldaten organiseerden evangelisatieacties en deelden lectuur uit. In de twintigste eeuw werden hierdoor meer dan 100 nieuwe vrijevangelische gemeenten gesticht en ontstond een opleiding voor evangelisten die met de jaren uitgroeide tot de Evangelische Theologische Faculteit in Heverlee (ETF).[18]

Na de Oorlog besloot de Methodist Episcopal Church, South (USA) de wederopbouw van de verwoeste gebieden te ondersteunen. In 1922 – een eerdere poging in 1862 mislukte – stichtte men de Belgische Methodistische Kerk. Gemeenten ontstonden, men opende een hospitaal, een weeshuis, een Protestantse Theologische Faculteit (niet te verwarren met de ETF) en een school. De Methodistische Kerk voegde zich in 1969 bij de Belgische synode.[19]

Houding jegens Duitsland

Antwerpen had sinds de negentiende eeuw een Duitse protestantse gemeenschap met een goed georganiseerd verenigingsleven. De 'Klippen des Nationalismus' stortten ze echter in een diepe crisis. Toen de Kirchenvorstand besloot om op 'Kaisergeburtstag' voor de Duitse keizer en niet langer voor koning Albert I te bidden, bleven sommige gemeenteleden weg. De persuasieve *Flamenpolitik* van de predikant om Vlamingen aan Duitse kant te scharen had bovendien averechts effect, waardoor Duits- en Belgischgezinden elkaar confronteerden.

Sommige kerkleden namen 'aus politischen Gründen' ontslag. Van 456 families op 1 januari 1914 bleven er op 31 mei 1915 nog 103 over. De vraag rees of de Christuskirche een Duitse gemeente was, of een Duitstalige Belgische. Diende men niet de Belgische synode te verlaten en zich aan te sluiten bij de Preussische Landeskirche? De stap van droom naar daad stootte evenwel op praktische bezwaren en in najaar 1918 had men nog geen concrete stappen ondernomen. Het zou er dus nooit van komen. Na de oorlog diende men het Duits-evangelische leven te Antwerpen, zoals trouwens het protestantse leven in het algemeen, haast van nul af weer op te bouwen.[20]

Het woord *Flamenpolitik* is gevallen. Het activisme, dat is de collaboratie met de Duitse bezetter als onderdeel van het Vlaamse onafhankelijkheidsstreven, vond ook bij sommige niet-Duitse predikanten een vruchtbare voedingsbodem.[21] Was het activisme in het Belgische protestantisme geen massabeweging, het was wel gedeeltelijk van confessioneel-protestantse makelij en vormde een cruciaal onderdeel van het oorlogsepos.[22] De Nederlandse dominee Jan Derk Domela Nieuwenhuis Nyegaard (1870-1955) uit Gent en de Brusselse domineeszoon Derk Hoek (1887-1926) waren de boegbeelden van de pro-Duitse beweging.[23] Als aanhangers van de voor 1900 populaire Groot- of Pan-Ger-

maanse gedachte beschouwden ze de Dietse oertaal als fundament van eenheid voor het Germaanse volk. Niet enkel Nederland en Vlaanderen hoorden thuis in één cultuurruimte, ook Noorwegen, Zweden en Polen, Finland, Zwitserland en een enkele maal zelfs Groot-Brittanië.[24]

Domela Nieuwenhuis zette Germaanstaligen en het 'Romaanse volk' (Romaanstaligen) tegen elkaar af en pleite in een poging de verfransingsdrift tegen te gaan voor de aanhechting van Vlaanderen bij Nederland. België in twee zichzelf regerende delen splitsen onder dezelfde koning was de boodschap, met het Nederlands als moedertaal voor het Vlaamse volk. Domela Nieuwenhuis bleek hiervoor bereid tot actieve collaboratie met de Duitse bezetter. Hij hoopte ook Nederland in de Duitse invloedssfeer te betrekken.[25] Vanop de kansel vroeg hij in het begin van de oorlog begrip voor de Duitsers:

Zondag 16 augustus preekte ik voor een volle kerk over Jeremia 6:16: 'Vrede, vrede, doch er is geen vrede!' Ik sprak er mijn diepe teleurstelling over uit, dat vele leden der gemeente met zoveel verbittering over Duitsche medeleden der gemeente hadden gesproken en hen voor spionnen, omgekochten enz. hadden uitgemaakt. 'Jarenlang hebt ge met diezelfde mensen vriendschappelijk omgegaan, met hen aan hetzelfde avondmaal gezeten, hun kinderen zijn met de uwen gedoopt en aangenomen en nu zóó te spreken! Ik kan het niet begrijpen. Bovendien waren zij gedurende jaren de beste gevers voor de armen der gemeente en die armen waren uitsluitend Vlamingen! De gemeente was onder den indruk, een gezin – Hollanders van afkomst – kwam na dien tijd niet meer in de kerk. Een ander gezin – edele Franschen – bleef ook weg, omdat iemand hun gezegd had, dat ik dien zondag voor den Keizer gepreekt had en ervoor betaald was. Ze geloofden het wel niet, maar wisten niet, wat te denken...[26]

Koning der Belgen, Albert I

Of er in zijn Duitse sympatie een 'kalvinistischhollands' ressentiment tegen het katholieke België meespeelde, is een retorische vraag.[27] Ja dus. Zijn engagement en geschriften (onder andere het propagandistische vlugschrift *Vlaanderen bevrijd van elken Zuidelijken dwang*, Amsterdam 1915) kwamen hem uiteindelijk duur te staan. Het Gentse assisenhof veroordeelde hem in 1921bij verstek ter dood, iets waarop hij tot aan zijn levenseinde – hij vluchtte naar Nederland en werd predikant in Beetsterzwaag – trots bleef. Hij zette nooit meer voet op Belgische bodem en het archief van de Gentse volkstellingen vermeldt laconiek: 'vertrokken zonder adres na te laten op 17 october 1918'.[28]

Jonge mannen en vrouwen

In augustus 1915 schreef de protestantse raadgever van koning Albert I, adjudant-generaal H. Jungbluth, een brief. Hij stelde de koning voor de YMCA (Young Men's Christian Association) in te zetten voor hulp aan Belgische troepen. YMCA had op dat moment al heel wat internationale ervaring, met name voor het werk onder krijgsgevangenen. De koning toonde zich enthousiast en na een prospectiebezoek onder leiding van de militaire aalmoezenier Pierre Blommaert opende in juni 1916 het eerste YMCA Foyer voor Belgische militairen. De focus van YMCA lag op mobile kantines, faciliteiten voor recreatiedoeleinden en programma's voor het morele welzijn van de soldaten. Het was één van de grootste vredevolle verwezenlijkingen in oorlogstijd en 4 tot 5 miljoen soldaten zouden er gebruik van maken, zowel op het westerse, oosterse als zuidelijke front. Ongeveer 13.000 medewerkers kwamen uit de Verenigde Staten en verleenden in het laatste jaar van de oorlog in Frankrijk en België hulp en steun.[29]

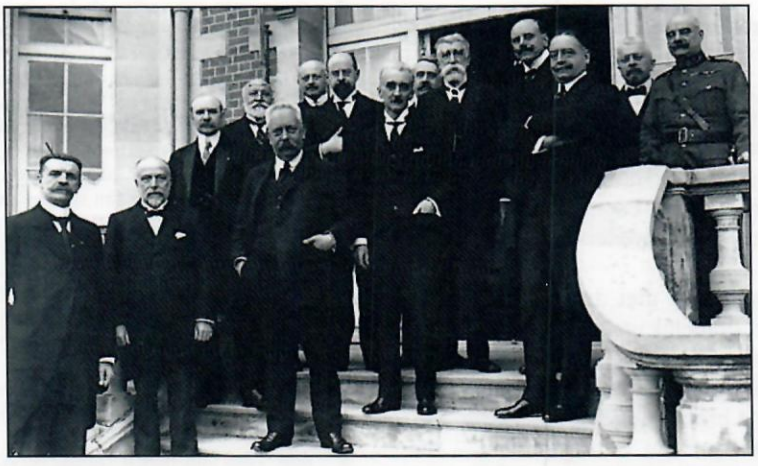

De Belgische oorlogsregering in Le Havre

In 1919 stichtte Hélène Goblet d'Alviella, geinspireerd door de Amerikaanse vrouwenhuizen van YWCA in Le Havre (Frankrijk) de YWCA (Young Women's Christian Association). Ze was de dochter van de eerder genoemde liberale oorlogsminister. Op 1 februari 1919 ontving het 'executive committee' van de World YWCA een verzoek om steun en de World YWCA ging onmiddellijk in op haar verzoek. Zo ontstonden 'foyers' en 'hostels' in onder andere Brussel en Antwerpen. Een jaar later, in 1920, opende de YWCA een eerste vakantiehuis voor jonge werkende vrouwen in De Haan aan Zee. Het werd een groot succes en kreeg navolging door andere organisaties.

In 1922 startte YWCA een dienst 'Hulp aan Migranten'. Een sociaal werkster werkte in de Antwerpse haven en hielp vrouwen en kinderen. Ook hier zou de volgende weldbrand echter roet in het eten komen strooien. In 1942 werden, op Duits bevel, alle centra tijdens het duizendjarig nazirijk verplicht tijdelijk te sluiten. Ze zouden pas 3 jaar later weer opengaan. Honderden jonge mensen kwamen via de YWCA met het Evangelie in contact of verdiepten hun engagement in de protestantse en anglikaanse gemeenschap. Voor velen opende deze organisatie via talloze internationale contacten ook de vensters naar de bredere wereld. De YWCA genereerde geëngageerde jonge mensen, bracht koppels bij elkaar en bleek vooral in staat om gedurende de hele twintigste eeuw de geloofwaardigheid van het minderheidsprotestantisme in de samenleving te voeden.[30]

Tot slot

Uiteenlopende thema's kwamen aan bod. Ook al bevat dit overzicht slechts enkele hoofdlijnen uit de geschiedenis van het Belgische protestantisme tijdens en na de Grote Wereldbrand, toch kunnen we er al een en ander uit concluderen. Ondanks de veelheid aan boeken, tijdschriften en artikels over het Belgische protestantisme tijdens de periode van de Eerste Wereldoorlog, is het laatste woord niet gezegd. Het was immers een historisch complexe en verwarrende periode. Er waren zowel centifugale als centripetale krachten aan het werk: elementen van protestantse identiteitsvorming en bevestiging en ontbinding. Er waren zowel integrerende (denken we aan alle nieuw gegenereerde initiatieven) als desintegrerende (denken we aan de verscheurdheid van de protestantse gemeenten te Antwerpen en het trauma van het Gentse activisme) invloeden. Ik mag hopen hiervan een breed beeld geschetst te hebben en zowel het integrerende als desintegrerende karakter van de Wereldoorlog voor de kleine protestantse gemeenschap in België voor het voetlicht te hebben geplaatst.

Vooral met betrekking tot de stichting van nieuw kerkgenootschappen, de oprichting van aalmoezeniersdiensten, de zending en het jeugdwerk zagen we de enorme impact

van de Grote Wereldbrand. Vermeldenswaard was ook de actieve en unieke rol van protestanten in de politiek en in de humanitaire hulp aan soldaten. Naast de reeds vermeldde initiatieven waren er trouwens nog veel andere, zoals de hulp van dominee Peterson aan vluchtelingen in Zuid-Engeland en de protestantse inzet bij de wederopbouw van het land.[31]

Over de collaboratie met de Duitse bezetter zelf is het niet duidelijk welke houding de protestantse gemeenschap in het algemeen innam. Voor een precies antwoord op die vraag is diepgravend bronnenonderzoek nodig. Homiletische studies van oorlogspreken – die bijvoorbeeld voor Frankrijk wel bestaan – en systematische analyse van tijdschriften (zoals ik het zelf reeds heb gedaan voor *Le Semeur*) en boeken ontbreken vooralsnog in België. Ook verder prosopografisch onderzoek en netwerkanalyse, bijvoorbeeld in middens van de Vlaamse Beweging en het genootschapsleven is nodig. Ik hoop dat dit overzicht daartoe een bijdrage kan leveren. Het epos van de Eerste Wereldoorlog mag niemand onberoerd laten. Het is een belangrijk onderdeel in een wereldomspannend proces van herinnering van het verleden, als enige valabele brug naar de toekomst.

Guy Liagre (1957). Dr. theol. Predikant en voormalig voorzitter van de Verenigde Protestantse Kerk in België. Thans Secretaris-Generaal van de Conferentie van Europese Kerken (CEC-KEK). Kloosterstraat 216, 1702 Groot-Bijgaarden. Guy_liagre@hotmail.com.

Noten

1 Jurgen Moltmann, 'Progress and Abyss. Remembering the future of the modern world', in: P. Gifford, *200 years and beyond. Faith, identity and the 'common Era'* (London 2003) 24. Het is niet zeker of hij deze woorden zo uitsprak, hoewel men ze doorgaans als historisch beschouwt. In zijn memoires vermeldt Grey ze in een andere context. Toen John Alfred Spender van de *Westminster Gazette* hem bezocht, stond hij bij valavond voor het raam en zag de lampen aangaan. Zijn vriend herinnerde hem deze woorden. S. Hynes, *A War Imagined, The First World War and English Culture* (London 1990) 3. Viscount Grey of Fallodon, *Twenty-Five Years 1892-1916* (New York 1925) 20. J.A. Spender, Life, *Journalism and Politics* II (New York 1927) 14-15.

2 Guy Liagre, 'Le vertige de la pensée Européenne et quelques effets de la Grande Guerre pour le protestantisme Belge', *Teologia* 58 (1), pp. 41-73, 2014.

3 Guy Liagre, 'Portret van een bewogen jaar (1870), Gezien door de bril van het Belgisch evangelisch-politiek-godsdienstig weekblad Le Semeur', *Bulletin Société Royale Histoire du Protestantisme Belge* 134 (2005) 15-54.

4 Guy Liagre, 'Tot stof en as zult gij wederkeren, De crematie als hefboom van antiklerikaal protest en het Belgisch protestantisme (1870-1932)', *Jaarboek Faculteit voor Protestantse Godgeleerdheid te Brussel* 5 (2000) 172-192. Guy Liagre, 'Het Nederlandstalig protestantisme in de Vlaams-Brabantse steden Vilvoorde, Mechelen, Leuven en Brussel 1800-1850', *Eigen Schoon en De Brabander Koninklijke Academie voor oudheid – afdeling Brabant* 3 (2003) 305-344.

5 Sofie De Schaepdrijver, *De Groote Oorlog. Het Koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Antwerpen 1997) 43.

6 http://mjp.univ-perp.fr/traites/1919versailles3.htm#1 (geraadpleegd op 13 november 2014)

7 Guy Liagre, 'The Confessio Belgica in the United Protestant Church in Belgium', *The Belgic Confession at 450'*, Jaarboek van de Universitaire Faculteit voor Protestantse Godgeleerdheid te Brussel 14 (2012) 51-62.

8 A. Kagame, *Un abrégé de l'ethno-histoire du Rwanda* I (Butare 1972) 171-172.

9 B. Lugan, *Histoire du Rwanda. De la préhistoire à nos jours* (Paris 1997) 329.

10 A. Lestrade, 'Anet (Henry)' *Belgische Overzeese Biografie, Koninklijke Academie voor overzeese wetenschappen* VII fasc. A (1973) 9-14.

11 L. Rwanyindo, *Le protestantisme belge dans la région des grands lacs* (Paris 2009). Rwanyindo, *La transformation de l'Ecole de Théologie de Butare en Faculté de Théologie Protestante. Etude prospective,* Mémoire de licence n° 131 Faculté Universitaire de Théologie Protestante de Bruxelles (1991). Guy Liagre, 'Van wieg tot volwassenheid. 50 jaar Nederlandstalig onderwijs aan de Universitaire Faculteit voor Protestantse Godgeleerdheid te Brussel', *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 1 (2003) 10-31.

12 Guy Liagre, 'Een Vrijmetselaar in de politiek. Eugène Goblet d'Alviella en de 'Groote Oorlog'', *Thoth* 3 (2005) 104-114.

13 André Jaumotte, 'Lagrange Charles', *Annuaire Belgisch Rijksarchief* (1992) 7.

14 J. Willequet, Koning Albert en de wetenschap', *Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek* (Brussel 1978).

15 Sofie De Schaepdrijver, *De Groote Oorlog*, 93-98. E. De Roodt, *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel 2000).

16 J.C. Van Bellegem, 'Uit Harderwijk', *Christelijk Volksblad* (16.10.1915) 3. (06.11.1915) 3. (04.12.1915) 2-3. (26.02.1916) 1-2. (01.04.1916) 2. (20.05.1916) 2. (15.07.1916) 1-2. (09.12.1916) 3. (03.03.1917), 3. 'Teruglik op den evangeliearbeid in het Interneeringskamp van Harderwijk en in de verschillende groepen, *Christelijk Volksblad* (19.07.1917) 3-4. 'Uit Harderwijk', *Christelijk Volksblad* (25.12.1915) 2-3.

17 Koninklijk Besluit nr. 23, 28 augustus 1914.

18 Edith F. Norton, Ralph C. Norton, *Ralph Norton and the Belgian Gospel Mission* (New York 1935).

19 Patrick Ph. Streiff, *Methodism in Europe: 19th and 20th Century* (Tallinn 2003) 198-199.

20 Dick Wursten, *Een Duitse kerk aan de Schelde. De verdwenen Christuskirche en de Duits-protestantse gemeenschappen in Antwerpen* (Antwerpen 2013). Dick Wursten, *Duitse Antwerpenaars, Antwerpse Duitsers? Sporen van een eeuw aanwezigheid (1794-1918)* (Antwerpen 2013).

21 'Activisme' verwijst naar Vlaamse collaboratie met de Duitse bezetter in de Eerste en Tweede Wereldoorlog en in bredere zin naar het Vlaamse onafhankelijkheidsstreven tijdens de wereldoorlogen. Lode Wils, *Flamenpolitik en aktivisme. Vlaanderen tegenover België in de Eerste Wereldoorlog* (Leuven 1974).

22 Guy Liagre, 'Verbonden, gedragen, geroepen. Het confessionele protestantisme als Vlaams-Nederlandse cultuurbeweging en kraamkamer voor het Vlaams activisme aan het begin van de Eerste Wereldoorlog', *Eigen Schoon & De Brabander* 96 (2013) 559-595.

23 Johan Temmerman, *Van actief predikant tot predikant van het activisme: de geschiedenis van J.D. Domela Nieuwenhuis in de Brabantdamgemeente te Gent (1903-1918)* (Brussel 1999). P.J. Meertens, 'Domela Nieuwenhuis Nyegaard, Jan Derk', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden* 32-41 (1956-1957) met bibliografie.

24 Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden zelfs Wallonië en Noord-Frankrijk als Germaans aangeduid. W. Oberkrone, *Volksgeschichte. Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft 1918-1945* (Göttingen 1993) 203, 206-209.

25 Bruno de Wever, 'Groot-Nederland als utopie en mythe', *Bijdragen tot de hedendaagse Geschiedenis* 3 (1997), 163.

26 'Uit mijn oorlogsdagboek', *De Tijdspiegel* 72 (1915), 220-237, 298-330. Ook afzonderlijk verschenen (Den Haag 1916). Duitse vertaling: *Aus meinem Kriegstagebuch. Uebersetzt und mit einem Vorwort von C.A.E. Wolff von Wülfing* (Haag 1915). Deense vertaling: *Af min Krigsdagbok. Blandt saarede og døende. Autoriseret oversaettelse fra Hollandsk* (København 1915).

27 Lode Wils, *Flamenpolitik en aktivisme*, 130.

28 Geciteerd in Werkgroep Coupure, *De Coupure in Gent. Scheiding en verbinding* (Gent 2009) 215.

29 Hugues Robert Boudin, *Histoire des Unions Chrétiennes de Jeunes Gens (Y.M.C.A.) en Belgique* (Flavion-Florennes 1983).

30 www.belgium.ywca.be (geraadpleegd op 8 april 2014)

31 Hugues Robert Boudin, *Pastorat, Consulat et Espionnage: la vie insolite d'Adolphe Frédéric Peterson* (Brussel 2002) . *L'ouvrage de Joséphine Meyhoffer-de Felice 1914-1917. Edition de son journal commentée par le dr. H.R.Boudin* (Brussel 2009).

Boekennieuws

Besprekingen

George Harinck en Paul van Trigt (red.), 'In de vergifkast'? Protestantse organisaties tussen kerk en wereld, Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800, Jaargang 21. Zoetermeer [Uitgeverij Meinema] 2013 – 174 p. – ISBN 978-90-211-4352-1 – € 18,90.

In het 21ste jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800 wordt uitgegaan van de stelling dat de kerk vanaf de Tweede Wereldoorlog een nieuwe en andere relatie met de samenleving trachtte aan te gaan en dat dit streven ertoe heeft geleid dat zij aan de vooravond van haar crisis in de jaren zestig tegenover de samenleving stond. Deze stelling wordt getoetst aan de hand van de geschiedenis van de relatie tussen de twee grootste Nederlandse protestantse kerken – de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland – en het (protestants)-christelijke organisatiewezen.

In het eerste artikel, een bewerking van zijn tijdens de dies natalis van de Theologische Universiteit Kampen uitgesproken rede, van de hand van George Harinck wordt de stelling nader uitgewerkt. Harinck stelt in zijn betoog in essentie een historiografische omissie aan de kaak. In de algemene geschiedschrijving staat de recente kerkgeschiedenis al te zeer in het licht van de massale kerkverlating van de jaren zestig. De jaren vijftig worden daarmee afgedaan als voorgeschiedenis, een aanloop naar dat wat onmiskenbaar komen ging. Daarmee wordt de indruk gewekt dat 'de kerk in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog als historische actor al achter de feiten aanliep en alleen nog wachtte tot iets of iemand haar van het toneel zou drukken'.

Harinck vecht deze voorstelling van zaken met grote overtuigingskracht aan. De kern van zijn betoog is de stelling dat 'de samenleving pas afstand genomen heeft van de kerk, nadat de kerk zelf zich had gedistantieerd van de samenleving'. In de jaren veertig en vijftig deed de kerk iets heel nieuws, ze stelde zich meer en meer op tegenover de samenleving, als kritisch geweten. De gelovigen verlieten in de jaren zestig dan ook allerminst een ingeslapen instituut. Sterker nog, de kerken waren vol leven, vol debat en discussie over de inhoud van het geloofsleven en de wijze waarop dat een maatschappelijke en politieke vertaling kon krijgen.

De opzet van het jaarboek is vervolgens gelukkig gekozen. Op de uiteenzetting van Harinck volgen zeven artikelen van 'historici van de aantredende generatie' – daarmee worden voornamelijk promovendi en zojuist gepromoveerden bedoeld – die elk vanuit een specifieke invalshoek op de inleiding reageren. Het jaarboek wordt afgesloten met een slotbeschouwing van de hand van de redacteuren waarin een en ander wordt samengevat. Mede daardoor ontstaat een mooi afgerond geheel van prikkelende beschouwingen die gezamenlijk een overtuigend pleidooi vormen voor een herwaardering van de jaren vijftig. Dat is op zichzelf natuurlijk niet nieuw, Siep Stuurman riep al in 1984 op tot een nieuwe analyse van dit decennium, maar vanuit kerkhistorisch perspectief is het wel verfrissend.

Bovendien levert het een aantal zeer lezenswaardige artikelen op van jonge historici die vooral ook nieuwsgierig maken naar hun eigen onderzoek. Zo laat Paul van Trigt aan de hand van het de protestantse blindenzorginstelling Sonneheerdt zien hoe gecompliceerd de ver-

houdingen binnen de driehoek kerk, particulier initiatief en overheid lagen. Bram Mellink toont op zijn beurt aan de hand van de 'kwestie-Hardegarijp', in essentie een wat uit de hand gelopen dorpsruzie over de stichting van een orthodox-protestantse school, hoe diep de wateren geworden waren tussen wat Mellink confessionele en niet-confessionele protestanten noemt. Beide auteurs weten met meesterhand hun petit histoire te vervlechten met bredere debatten en grote vraagstukken die (protestants) Nederland in de jaren vijftig verdeelden.

Maar hoe aardig de afzonderlijke artikelen ook zijn, de bundel als geheel valt toch wat tegen. Het laten reageren van een aantal jonge historici op een stelling kan uiterst vruchtbaar werken, maar al te kritisch is men niet. De vraag waarom nu juist in de jaren vijftig een dergelijk breed debat op kwam in protestantse kring komt zijdelings in bijvoorbeeld de beschouwingen van Mellink en Van Trigt wel aan de orde, maar zij laten na aan te geven hoezeer Harinck deze vraag laat liggen. Hij trapt al te zeer in de valkuil eerst de algemene historiografie enige kerkhistorische bijziendheid te verwijten, om zich vervolgens vrijwel volledig op diezelfde kerkgeschiedenis blind te staren. Op dit punt had toch op zijn minst van een van die aanstormende historici enige kritische noot op zijn plaats geweest. Dat had het geheel nog wat spannender gemaakt.

Opvallend is bovendien dat er geen woord vuil wordt gemaakt aan het katholicisme. Hoewel Harinck aangeeft dat de katholieke kerkgeschiedenis bij uitstek interessant zou zijn om zijn stelling te toetsen is er geen beschouwing opgenomen waarin juist die geschiedenis centraal staat. Ook een auteur als Peter van Dam, gepromoveerd op een proefschrift waarin een dergelijke oecumenische grondhouding wel uitgangspunt is, laat in zijn verder overigens uitstekende bijdrage waarin het Christelijk Nationaal Vakverbond centraal staat helaas na een parallel te trekken met ontwikkelingen in katholieke kring. Dat is een gemiste kans, temeer omdat de geschiedschrijving wel het terrein bij uitstek lijkt te zijn waar de levensbeschouwelijke segregatie die Nederland ooit in haar greep hield het meest hardnekkig stand houdt.

Ondanks dit alles blijft overeind dat in deze bundel een aantal uiterst leesbare artikelen bijeengebracht zijn die elk afzonderlijk nieuwsgierig maken naar het verdere werk van deze aanstormende historici en die bovendien laten zien dat er met betrekking tot de naoorlogse (kerk) geschiedenis nog werelden te winnen zijn. Werk genoeg voor de aanstormende generatie. (Maarten van den Bos).

Bram Mellink, Worden zoals wij. Onderwijs en de opkomst van de geïndividualiseerde samenleving sinds 1945. Amsterdam [Uitgeverij Wereldbibliotheek] 2014 – 301 p. – ISBN 978 90 284 2552 1 – € 34,95.

Worden zoals wij is een ambitieus boek. Het wil, blijkens de flaptekst, 'het beeld van de geïndividualiseerde samenleving' op zijn kop zetten. Mellink betoogd in zijn boek, de handelseditie van zijn eerder aan de Universiteit van Amsterdam verdedigde proefschrift, dat het in de late jaren vijftig ontstane ideaal van zelfontplooiing en persoonlijke groei in de loop van de jaren zeventig is omgeslagen in haar tegendeel. Jezelf zijn is in Nederland dusdanig de norm geworden dat elke afwijking van dit patroon – de moslim, de orthodoxe christen, een kind met een rugzakje – daartoe bekeerd moet worden. 'Want iedereen moet worden zoals wij'. We zijn dus allemaal individuen in Nederland, en wel samen. Wie zich daaraan onttrekken wil, heeft het moeilijk.

Deze centrale ambitie om in essentie de geschiedenis van het moderne Nederland te herschrijven valt in het boek in drie delen uiteen. Mellink wil 'de individualisering van Nederland historisch traceren', haar 'begrijpelijk en inzichtelijk maken' en 'inzicht bieden in de hedendaagse geïndividualiseerde samenleving'. Om dit alles nog enigszins behapbaar te maken richt de auteur zich op de geschiedenis van het voortgezet onderwijs. Niet primair om een onderwijsgeschiedenis te schrijven, maar omdat het onderwijs naar zijn overtuiging een mooie spiegel vormt waarin maatschappelijke ontwikkelingen kunnen worden waargenomen. Als bronnen worden de tijdschriften van verschillende onderwijsvakbonden en besturenorganisaties gekozen.
En het moet gezegd, het is fascinerend materiaal. De vele citaten, door Mellink met veel vaart en gevoel aan elkaar geschreven, zijn vaak zo

leuk dat een overdachte lezer na verloop van tijd hardop gaat zitten grinniken. In een reactie op de Mammoetwet van onderwijsminister Jo Cals, volgens confessionele protestanten slechts bedoeld om het bijzonder onderwijs de nekslag toe te dienen, merkte de redactie van het blad Berichten en Bijdragen op dat enige religieuze apartheid heel gezond kon zijn. 'Wat leert ons [...] de natuur? De merel, die zoveel overeenkomst vertoont met de zanglijster, paart niet met de laatste. Het paard en de ezel soms wel, met het gevolg, dat het kroost geslachtloos is'. Tegen dergelijke metaforiek viel blijkbaar naar verwachting van de redactie weinig in te brengen: dat openbaar onderwijs was een slechte zaak.

Bovendien leidt het systematisch doornemen van de bladen en het confronteren van de resultaten met 'bredere ontwikkelingen in onderwijskunde en pedagogiek, het kerkelijk leven, de Haagse onderwijspolitiek en het debat over de multiculturele samenleving' tot verrassende inzichten. De jaren vijftig worden met verve verlost van hun penetrante spruitjeslucht en beschreven als een opwindend decennium vol van harde politieke en religieuze strijd. De afbraak van het gezag in de jaren zestig wordt vervolgens vakkundig in de schoenen van de dragers ervan (ouders, leraren, kerkleiders, politici) geschoven en de jaren zeventig verschijnen aan de horizon als een decennium van strikt conformisme en nieuwe groepsdwang in plaats van de hoogtijdagen van de individuele vrijheid.

Die analyse is verfrissend en hoewel soms met enige overmoed gepresenteerd ook over het algemeen wel overtuigend. Belangrijkste probleem van het boek is dat de reikwijdte van de analyse niet altijd strookt met de diepte van de bronnen. Mellink beheerst zijn materiaal tot in de puntjes en blijkt bovendien een kundig lezer, maar heel breed is zijn blik niet geweest. Zo had de literatuurlijst wel wat uitgebreider gemogen en was enig onderzoek in bijvoorbeeld de archieven van het ministerie wenselijk geweest. En de vraag of het onderwijs ook echt voor de gehele periode die het boek wil bestrijken die spiegel van de samenleving was die de auteur ervan maakt blijft na lezing van het boek nog te veel de vraag. Enige uitstapjes naar andere terreinen had hier nog winst kunnen opleveren.

Dit alles neemt niet weg dat Mellink een ambitieus boek geschreven heeft dat ook na enige detailkritiek met verve overeind blijft en dat bovendien een verrassend actuele conclusie kent. In het laatste hoofdstuk, tegelijk het meest gedurfde, wordt uitgelegd hoezeer de jaren tachtig en negentig niet beschouwd moeten worden als een tijd van schijntolerantie en politieke correctheid, maar juist een periode was waarin moslims en andere nieuwkomers in Nederland doelbewust en met harde hand 'tot individualisering werden opgevoed'. Aan de hand van de verschillen in omgang in de onderwijsbladen met vraagstukken rond homoseksualiteit, racisme en etnische minderheden laat Mellink zien hoezeer in onderwijsland het loslaten van groepsdruk en conformisme tot ijkpunten van moderniteit bestempeld waren.

Het boek probeert onze samenleving daarmee een aantal lessen te leren. Dat de analyse daarmee op punten de veilige paden der geschiedschrijving verlaat en het boek zich op punten laat lezen als een politiek manifest doet niets af aan de niet geringe ambitie en de overtuigende wijze waarop deze wordt waargemaakt. Een aanbevelenswaardig boek.

(Maarten van den Bos)

A.M.P.P. Janssen, H.P.C.M. Parren (eindred.), *Lauda Sion Salvatorem. Corpus Christi – Sacramentsdag – Fronleichnam – Fête-Dieu. Explicatio*. Millen [uitgave in eigen beheer] 2014 – 80 p., 2 bijlagen – zonder ISBN, € 10,00

Het Sacramentsfeest ontstond in de middeleeuwen in het bisdom Luik. Juliana van Cornillon was door haar visioenen de voornamelijke aanstichter. Sinds 1246 was Sacramentsdag een feestdag in het bisdom Luik. Vandaar verspreidde het populaire feest in de regio en werd in 1264 door paus Urbanus IV, die voorheen aartsdiaken in Luik was, voor de hele kerk ingevoerd. Thomas van Aquino schreef daarvoor de bekende sequentie *Lauda Sion Salvatorem*. Het te bespreken boek ontstond dus naar aanleiding van het 750-jarig jubileum van de pauzelijke bul.

Achter de wat ondoorgrondelijke titel zit een schat aan 19de-eeuwse kerkelijke kunst verborgen. Het boek is in drie talen geschreven:

Nederlands, Duits en Frans. Hoewel er enkele vermijdbare vertaalfouten moeten worden vastgesteld, komt de drietaligheid tegemoet aan het lezerspubliek in de meertalige regio langs de Maas, waar het Sacramentsfeest in de middeleeuwen ontstond. Aan de andere kant worden de bijdragen aan een boek van 80 bladzijden daardoor natuurlijk korter. Dit is echter geen ernstig probleem omdat niemand van een rijk geillustreerd boekje verwacht, dat de auteurs nieuwe bevindingen over de geschiedenis van het sacramentsfeest presenteren. Het boek is geen wetenschappelijk betoog. Tegen deze achtergrond wordt het duidelijk waarom het inleidend artikel van Charles Caspers, "Mystiek en dogma – over het ontstaan van het feest van Sacramentsdag", slechts vier bladzijden omvat. Het dient min of meer als een oriënterende inleiding op het thema en licht historische en theologische achtergronden rond het ontstaan van Sacramentsdag toe.

De eigenlijke bedoeling van de auteurs was namelijk niet een geschiedenis van het sacramentsfeest te schrijven. Enkele jaren geleden dook in de sacristie van de parochiekerk van Millen (gemeente Selfkant, Duitsland) het tot nu toe enige bekende exemplaar op van een steendruk op groot formaat uit het jaar 1849. Deze steendruk ontstond in de jaren 1840 ter gelegenheid van 600 jaar Sacramentsdag. Het ontstaan van de druk en biografische gegevens over de auteur en de kunstenaars legt Guus Janssen op drie bladzijden uit. Dit volstaat weliswaar, maar de uitleg had op sommige punten een beetje uitvoeriger kunnen zijn; men mist bijvoorbeeld een contekstualisering van de lithografie: waren er vergelijkbare drukken in die tijd of was dit exemplaar echt exceptioneel?

De genoemde steendruk met de titel "Lauda Sion Salvatorem" uit 1849 wordt in dit boekje op bijzondere wijze uitgegeven. Er zijn twee uitvouwbare bijlagen van de druk: een gewone reproductie maakt een visuele benadering van de bron mogelijk, een versie voorzien met ruitjes en nummers dient ter oriëntatie voor het explicatio-hoofdstuk. Voor de structurele analyse van een complexe bron zoals deze is dit een zinvolle methode. De aparte afbeeldingen worden dan ook één voor één in de gedetailleerde toelichting uitvergroot, zodat details zichtbaar worden. De verklarende tekstpassages bij iedere detailafbeelding corresponderen echter niet altijd letterlijk met de tekst uit de bron: het zijn veeleer hedendaagse bijbelcitaten, overgenomen uit een moderne Latijns-Nederlands-Duits-Franse bijbel. Dus kan er van een "echte" broneditie helaas niet helemaal sprake zijn. Betreurenswaardig is bovendien dat op de detailafbeeldingen elk woordje in vier talen wordt weergegeven – de langere Latijnse gebeden aan de onderkant van het plakkaat (nrs. 59a, 59b, 60) zijn echter noch getranscribeerd noch vertaald. Bovendien had men het verband van de afbeeldingen met het sacramentsfeest duidelijker kunnen accentueren; dit geldt vooral voor nrs. 57a t/m 57e die een directe betrekking tot het ontstaan van het feest en de betrokken personen en plaatsen hebben.

Hoewel het een zeer goed toegankelijke reprint van een spannende bron in een zeer fraai boekje is, kan men zich toch kritisch afvragen, of het een echte broneditie is. Volgens mij is het boekje een stapsgewijze detailverklaring van een complexe bron met een goede vertaling, maar niet meer. Een grondige bespreking, kritische editie of becommentarieerde uitgave van deze bron is het zeker niet. Het werk voldoet dus niet volledig aan wetenschappelijke eisen. Dat wil niet zeggen dat "Lauda Sion Salvatorem" per se een slecht boek is. Naar mijn mening heeft de redactie niet beoogd de steendruk wetenschappelijk uit te leggen, maar om een bron te beschrijven en in de contekst van het sacramentsfeest-jubileum te verklaren. Het boek is dus aan de ene kant geschikt voor amateurhistorici (omdat geen kennis van het Latijns nodig is), aan de andere kant kan het uitgangspunt zijn voor nader onderzoek, bijvoorbeeld naar de sacramentsprocessie in 19e-eeuws Nederland, of naar vergelijkbare oude drukken met religieuze onderwerpen.

Het taalgebruik is nadrukkelijk te prijzen. Niet alleen is de taal aangepast aan niet-wetenschappers, maar ook vergemakkelijkt de consequente drietaligheid de internationale toegang tot het onderwerp. Dus het is voor de toekomst wenselijk dat in de grensstreek van Nederland, Vlaanderen, Wallonië en Duitsland meer boeken en artikelen van deze aard meertalig zullen verschijnen. Concluderend is het zeker een interessante bron, die in een fraai vormgegeven boekwerkje uitgegeven werd. "Lauda Sion Salvatorem" is leesbaar, bruikbaar en streelt het oog. (Thomas Richter)

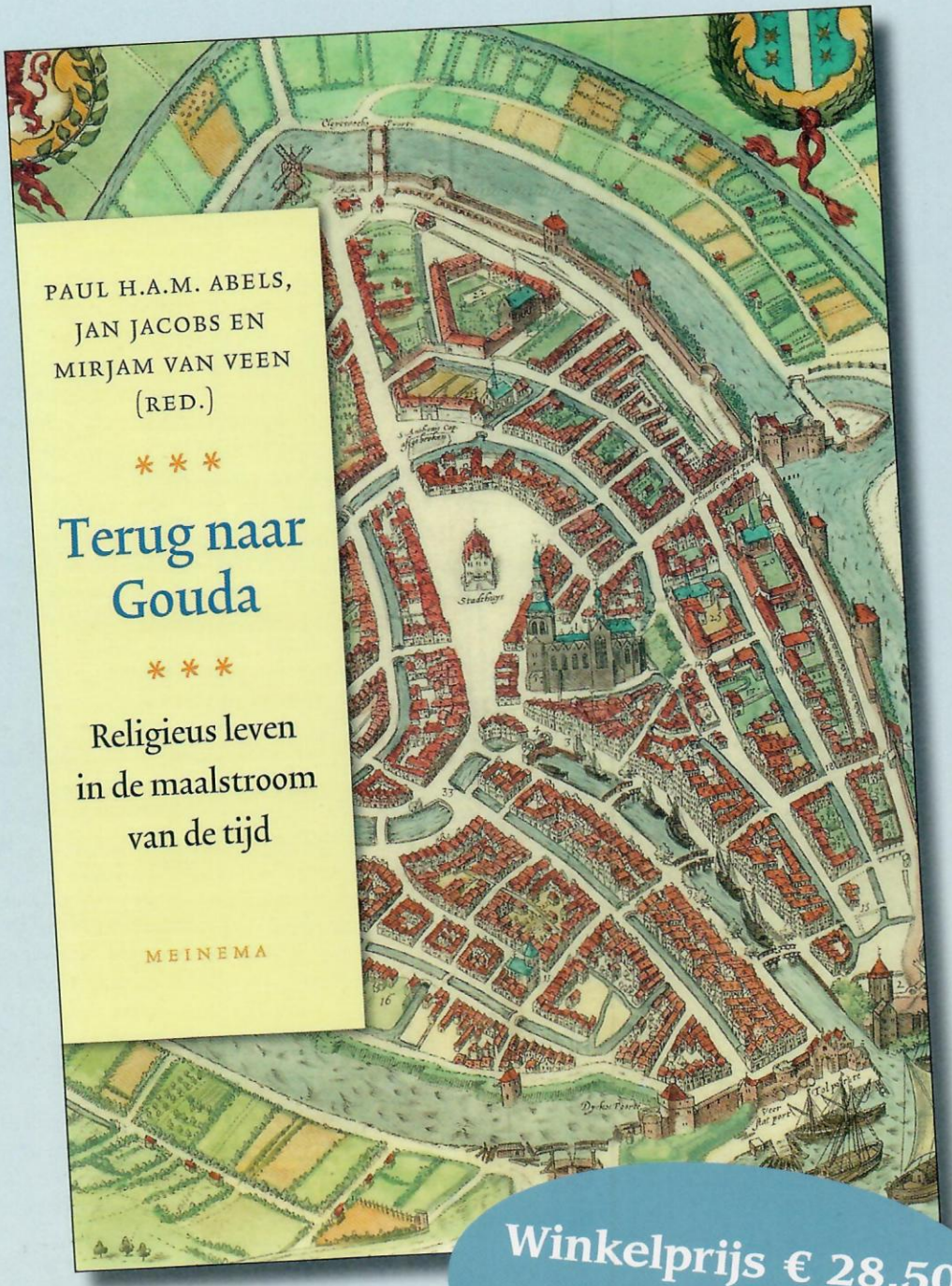

PAUL H.A.M. ABELS,
JAN JACOBS EN
MIRJAM VAN VEEN
(RED.)

* * *

Terug naar Gouda

* * *

Religieus leven
in de maalstroom
van de tijd

MEINEMA

Winkelprijs € 28,50
Leden VNK € 19,50